

लिप्तोऽपि श्यामीकृतोऽपीत्यर्थः । शेषः फणिराजः त्वद्यशसा शुद्धेन पुनः सितो जातः । अमूर्तस्यापि यशसः सितत्वं कवयो वर्णयन्ति । तथाच वाग्भट्टः । ‘अप्यदृश्यां सितां कीर्तिमकीर्तिं च ततोऽन्यथा’ इति । निवध्नीयादिति शेषः ॥ १४१ ॥

पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि ।

दीपे निर्वापितेऽप्यासीत्काञ्चीरत्नैर्महन्महः ॥ १४२ ॥

पूर्वेति ॥ वस्तुनि वर्ण्यमानपदार्थे विकृते विकारं प्राप्ते सति । विकारो द्विविधः । नाशो रूपान्तरापत्तिश्च, पूर्वावस्थानुवृत्तिः पूर्वावस्थाप्राप्तिश्च । चशब्देन पूर्वरूपमाकृष्यते । नृपसद्मनि दीपे निर्वापितेऽपि शमितेऽपि सुरतद्वियेति शेषः । काञ्चीरत्नै रशनामणिभिः महदधिकं महस्तेज आसीत् । अत्र दीपतेजोविकारेऽपि रत्नतेजसा सद्मनः पूर्वावस्थानुवृत्तिः विशेषालंकारे प्रकृतवस्तुनः स्थानान्तरावस्थानवर्णनम् । इह तु वस्त्वन्तरेण तत्कार्यसिद्धिवर्णनमिति भेदः १४२

अतद्गुणालंकारः ।

संगतान्यगुणानङ्गीकारमाहुरतद्गुणम् ।

चिरं रागिणि मञ्चिते निहितोऽपि न रज्यसे ॥ १४३ ॥

संगतेति ॥ संगतान्यगुणानङ्गीकारं संगतस्य मीलितस्थान्यस्य योगुणस्तस्यानङ्गीकारमग्रहणमतद्गुणं आहुः । तद्गुणविरुद्धत्वादित्यर्थः । उदाहरणम् । हे नाथ, चिरं चिरकालं रागिणि प्रेमयुक्ते सिन्दूरादिरागयुक्ते चेति श्लिष्टरूपकम् । मञ्चिते मम हृदये निहितो निवेशितोऽपि न रज्यसे स्वयमेव रक्तो न भवसि । रज्जेः कर्मकर्तरि

१ ‘गण्डाभोगे विहरति मदैः पिच्छले दिग्गजानां

वैरिस्त्रीणां नयनकमलेष्वञ्जनानि प्रमार्ष्टि ।

यद्यप्येषा हिमकरकराद्वैतसौवस्तिकी ते

कीर्तिर्दिक्षु स्फुरति तदपि श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥’

गण्डेति । हे श्रीमन्नृसिंहाख्य भूपते, एषा तव कीर्तिः मदैः पिच्छले पङ्क्तिरे दिग्गजानां गण्डप्रदेशे यद्यपि विहरति तथा वैरिस्त्रीणां नयनकमलेषु स्थितान्यञ्जनानि प्रमार्ष्टि प्रोञ्छति तथापि दिक्षु हिमकरस्य चन्द्रस्य यत् किरणाद्वैतं तस्य सौवस्तिकी । स्वस्तीत्याहेत्यर्थे ‘तदाहेति माशब्दादिभ्यष्टगवाच्यः’ इत्यनेन ढक्प्रत्ययः । तत्सदृशीति यावत् । स्फुरति प्रकाशत इत्यर्थः ।

लक्ष् । 'रज्यसि' इति पाठे रञ्जिदैवादि कोऽकर्मकः । अत्र रागिणि चेतसि निहितस्य रागाभाववर्णनमतद्गुणः । विशेषोक्तिसंकीर्णोऽयम् ॥ १४३ ॥

अनुगुणालंकारः ।

प्राक्सिद्धस्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसंनिधेः ।

नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलताम् ॥ १४४ ॥

प्रागिति ॥ परसंनिधेरन्यसांनिध्यात् प्राक्सिद्धस्य पूर्वमेव स्वतः-
सिद्धस्य स्वगुणस्योत्कर्षोऽनुगुणः । गुणमुपकारमनुगच्छतीत्यनुगुण
इति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् । नीलोत्पलानि इन्दीवराणि कटाक्षैः
कटानि वक्राणि अक्षीणि अवलोकनानि कटाक्षाः वक्रप्रेक्षणानि तैः
अतिनीलतां नेत्रमहसा नीलतमत्वं दधते । अत्र कर्णोत्पलानां पर-
सांनिध्यात्स्वतःसिद्धगुणोत्कर्षो वर्णितः । समाध्यलंकारे च परसां-
निध्याज्ज्ञादिति कार्योत्पत्तिरिति ततो भेदः ॥ १४४ ॥

मीलितालंकारः ।

मीलितं यदि सादृश्याद्भेद एव न लक्ष्यते ।

रसो नालक्षि लाक्षायाश्चरणे सहजारुणे ॥ १४५ ॥

मीलितमिति ॥ यदि सादृश्याद्वस्तुद्वयस्य भेदो द्वित्वमेव न
लक्ष्यते तर्हि मीलितम् । नपुंसके भावे क्तः । उदाहरणम् । सह-
जारुणे चरणे पादतले लाक्षाया रसो यावको नालक्षि भिन्नतया न
ज्ञातः ॥ १४५ ॥

सामान्यालंकारः ।

सामान्यं यदि सादृश्याद्विशेषो नोपलक्ष्यते ।

पञ्चाकरप्रविष्टानां मुखं नालक्षि सुभ्रुवाम् ॥ १४६ ॥

१ 'कपिरपि च कापिशायनमदमत्तो वृश्चिकेन संदष्टः ।

अपिच पिशाचग्रस्तः किं ब्रूमो वैकृतं तस्य ॥'

अत्र कपित्वजाला स्वतः सिद्धवैकृतस्य मद्यमेवादिभिहृत्कर्षः ।

२ 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य' इति शेखरे ।

३ 'मल्लिकामाल्यभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः ।

क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥'

अत्रोदाहरणे चन्द्रिकाभिसारिकाणां धवलमगुणसाम्याद्भेदान्धवसायः ।

४ 'रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तप्रतिविम्बशतैर्वृतः ।

लङ्केश्वरः सभामध्ये न ज्ञातो वालिसूनुना ॥'

मीलितालंकारे एकेनापि परस्परभिन्नस्वरूपानवभासरूपं मीलनं क्रियते । सामा-
न्यालंकारे तु भिन्नस्वरूपभावसांनिध्यापि व्यावर्तकविशेषो नोपलक्ष्यत इति भेदः ।

सामान्यमिति ॥ यदि सादृश्याद्विशेषो भेदकधर्मविवेको नोपलक्ष्यते न ज्ञायते । द्वित्वप्रतीतावपीति भावः । तर्हि सामान्यं समानयोर्भावः सामान्यं इति व्युत्पत्तेः पद्माकरप्रविष्टानां तडागावगाहानाम् । यद्वा पद्मसमूहे प्रविष्टानाम् । 'पद्माकरस्तडागः स्यात्' इत्यमरः । सुभ्रुवां सुन्दरीणां मुखं नालक्षि । पद्मभेदे प्रतीयमानेऽपि हास्यादिभेदकधर्मं विना मुखमेतदिति न ज्ञातम् ॥ १४६ ॥

उन्मीलितविशेषकौ ।

भेदवैशिष्ट्ययोः स्फूर्तावुन्मीलितविशेषकौ ।

हिमाद्रिं त्वद्यशोमृष्टं सुराः शीतेन जानते ।

लक्षितान्युदिते चन्द्रे पद्मानि च मुखानि च ॥ १४७ ॥

भेदेति ॥ भेदवैशिष्ट्ययोः भिन्नत्वविशिष्टत्वयोः स्फूर्तौ सत्या-
मुन्मीलितविशेषकौ भवतः । भेदस्फूर्तावुन्मीलितं मीलितप्रतिद्वन्द्वी
वैशिष्ट्यस्फूर्तौ च विशेषकः सामान्यप्रतिद्वन्द्वी । उदाहरणम् ।
उन्मीलितं यथा । हे राजन्, सुराः देवाः त्वद्यशोमृष्टं त्वद्यशसा
धवलितम् । मृजेः शुद्ध्यर्थात्कर्मणि क्तः । मग्नमिति पाठे मस्जेः
कर्तरि क्तः । यशसि मग्नमिति सप्रमीतत्पुरुषः । हिमाद्रिं हिमाचलं
शीतेन जाड्येन । 'शीतं गुणे तद्वदर्थः' इत्यमरः । जानते शीतत्वादयं
हिमाद्रिर्न तु यशोराशिरिति भेदेन विदन्तीत्यर्थः । लक्षितानीति ॥
विशेषको यथा । चन्द्रे उदिते सति पद्मानि मुखानि च लक्षितानि
संकोचविशिष्टानि पद्मानि संकोचाभावविशिष्टानि च मुखानीति
विविच्य ज्ञातानीत्यर्थः । पूर्वत्र भेदमात्रज्ञानमुत्तरत्र भेदज्ञानानन्तरं
द्वयोर्लक्षणज्ञानमिति भेदः ॥ १४७ ॥

गूढोत्तरालंकारः ।

किञ्चिदाकूतसहितं स्याद्गूढोत्तरमुत्तरम् ।

यत्रासौ वेतसी पान्थ तत्रयं सुतरा सरित् ॥ १४८ ॥

१ सामान्यरीत्या विशेषास्फुरणे प्राप्ते कुतश्चित्कारणाद्विशेषस्फूर्तौ तत्प्रतिद्वन्द्वी
विशेषकः ।

२ 'इतः सरोजेषु सितेषु संस्थितो न लक्ष्यते हंसगणः समन्ततः ।
कदाचिदायाति विभेदमप्यसौ पतद्विरेफप्रचलत्पतत्रकैः' ।

इति काव्यविलासे ।

३ 'काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः ।

वसन्तकाले संप्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः ॥'

किञ्चिदिति ॥ किञ्चिदाकृतसहितं किञ्चिच्च तदाकृतं चेति कर्मधारयः । तेन सहितं युक्तमुत्तरं गूढोत्तरं स्यात् स्पष्टम् । उदाहरणम् । हे पान्थ पथिक, यत्रासौ वेतसी तत्र इयं सरित् सुतरा सुखेन तीर्यतेऽसौ सुतरा । ईषदुरित्यादिना कर्मणि खलुप्रत्ययः । अत्र सरिद्राधतार्थं पृच्छन्तं पान्थं प्रति वेतसीकुञ्जे संकेतस्थानमावयोरित्यभिप्रायेणोत्तरमिति लक्षणातुगतिः । अत्र ध्वनित्वेऽप्यलंकारत्वं न हीयते इति प्राञ्चः ॥ १४८ ॥

चित्रोत्तरालंकारः ।

प्रश्नोत्तरान्तराभिन्नमुत्तरं चित्रमुत्तरम् ।

के दारपोषणरताः के खेटाः किं चलं वयः ॥ १४९ ॥

प्रश्नेति ॥ प्रश्नोत्तरान्तराभिन्नं प्रश्नश्च उत्तरान्तरं चेति द्वन्द्वः । ताभ्यामभिन्नं यदुत्तरं तच्चित्रमुत्तरं चित्रोत्तरमित्यर्थः । यद्यप्यत्र वाक्येन संज्ञानवगमात्समासो युक्तस्तथापि सुरं द्विपन्नित्यादौ कचिदसमासेऽपि संज्ञात्वमस्तीति न दोषः । तच्च द्विविधं प्रश्नाभिन्नमुत्तरान्तराभिन्नं चेति । आद्यं यथा । दारपोषणरताः पत्नीपोषणतत्पराः के इति प्रश्नः । केदारपोषणरताः क्षेत्रपालनतत्परा इत्युत्तरम् । तच्च प्रश्नाभिन्नं चित्रोत्तरम् । द्वितीयं यथा । खेटाः खगाः के इत्येकः प्रश्नः । चलं लोलं किमिति द्वितीयः प्रश्नः । द्वयोरप्युत्तरं वयः पक्षिणः विशब्दस्य जसि रूपम् । किं च । वयो बाल्यादि । ‘वयः पक्षिणि बाल्यादावपि’ इत्यमरः । भेदद्वयं श्लेषसंकीर्णम् ॥ १४९ ॥

सूक्ष्मालंकारः ।

सूक्ष्मं पराशयाभिज्ञेतरसाकृतचेष्टितम् ।

मयि पश्यति सा केशैः सीमन्तमणिमावृणोत् ॥ १५० ॥

सूक्ष्ममिति ॥ पराशयाभिज्ञेतरसाकृतचेष्टितं पराशयामिज्ञः परभाववेदी य इतरोऽन्यस्तस्य यत् साकृतचेष्टितं सामिप्रायक्रिया-

‘ग्रामेऽस्मिन्प्रस्तरप्राये न किञ्चित्पान्थं विद्यते ।

पयोधरोन्नतिं दृष्ट्वा वस्तुमिच्छसि चेद्वस ॥’

आस्तरणादिकमर्थयमानं पान्थं प्रत्युक्तिरियम् । स्तनोन्नतिं दृष्ट्वा रन्तुमिच्छसि चेद्वस ।

१ ‘संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

आसीन्नेत्रार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥’

करणं तत्सूक्ष्मम् । उदाहरणम् । सा कामिनी मयि पश्यति सति संकेतकालजिज्ञासया प्रेक्षमाणे सति केशैः सीमन्तभणि सीमन्तभूषणरत्नं नभोर्मणिसदृशमिति भावः । केशैः शिरोरुहैरन्धकारसदृशैरिति भावः । आवृणोत् संवृणोतिस्म । सूर्ये तमसा संवृते त्वत्कार्यं भविष्यतीत्यभिप्रायगर्भं चेष्टितं सहृदयमात्रसंवेद्यत्वात्सूक्ष्मम् । कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमित्यादौ परभावानभिज्ञत्वचेष्टितं तु नालंकारः । नच तत्र चेष्टितस्य साभिप्रायत्वम् । तत्र स्वमनोरथमात्रजन्यत्वात् ॥ १५० ॥

पिहितालंकारः ।

पिहितं परवृत्तान्तज्ञातुः साकूतचेष्टितम् ।

प्रिये^१ गृहागते प्रातः कान्ता तल्पमकल्पयत् ॥ १५१ ॥

पिहितमिति ॥ परवृत्तान्तज्ञातुः परवार्तामर्मज्ञस्य साकूतचेष्टितं साभिप्रायं चेष्टनम् । मर्मज्ञानसूचकव्यापारकरणमित्यर्थः । पिहितम् । अपिपूर्वाद्घातेर्भावे क्तः । भागुरिमतेनापिशब्दस्याकारलोपः । उदाहरणम् । प्रातः प्रभाते प्रिये गृहागते सति कान्ता प्रिया तल्पं शय्याम् । ‘तल्पं शय्यादृदारेषु’ इत्यमरः । अकल्पयदरचयत् । अत्र रात्रौ पुंश्चलीसंगतेन त्वया जारं कृतमिति च मया ज्ञातमिति शय्यारचनेन मर्मोद्घाटनं कृतं तच्च गूढत्वात्पिहितम्, सूक्ष्मालंकारे भाव्यर्थसाधनानुकूलं चेष्टितमिति ततो भेदः ॥ १५१ ॥

व्याजोक्त्यलंकारः ।

व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या यदाकारस्य गोपनम् ।

सखि पश्य गृहारामपरागैरस्मि धूसरा ॥ १५२ ॥

व्याजोक्तिरिति ॥ अन्यहेतूक्त्या हेत्वन्तरकथनेन । बाहुलकात् मयूरव्यंसकादिसूत्राप्रवृत्तिः । यन् आकारस्य गोपनमप्रकाशनं सा व्याजोक्तिः स्पष्टम् । उदाहरणम् । हे सखि, त्वं पश्य अहं गृहाराम-

१ नभोर्मणि. सूर्यः ।

२ ‘वक्रस्पन्दिस्वेदविन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुक्कुमं कापि कण्ठे ।

पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खङ्गलेखां लिलेख ॥’

अत्र खेदानुमितं पुरुषायितं पुरुषोचितस्य खङ्गलेखनेन प्रकाशितम् ।

३ छेकापह्नुतेरस्याश्चायं विशेषः । यथा तस्यां वचनस्यान्यथानयनेनापह्नवः ।

अस्यामाकारस्य हेत्वन्तरवर्णनेन गोपनमिति ।

परागैः भवनवाटिकारजोभिः । 'परागः पुष्परजसि धूलिस्त्रानीयप्रो-
षि' इति विश्वः । धूसरा मलिना अस्मि पश्य । वाक्यार्थः कर्म । 'प-
श्यान्वद्यङ्गि विभाति गङ्गा' इतिबन् । अत्र भूमौ जारोपभोगजन्य-
धूसरस्य परागस्पर्शहेतुकत्वोक्त्या स्वमर्मगोपनं कृतम् ॥ १५२ ॥

गूढोक्त्यलंकारः ।

गूढोक्तिरन्योद्देश्यं चेद्यदन्यं प्रति कथ्यते ।

वृषापेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकः ॥ १५३ ॥

गूढोक्तिरिति ॥ चेद्यदि अन्योद्देश्यं अन्यंप्रति वक्तुं योग्यं यत्
वाक्यं तत् अन्यं तद्विन्नंप्रति कथ्यते तर्हि गूढोक्तिः । स्पष्टम् ।
उदाहरणम् । हे वृष बलीवर्द, कामुक चेति श्लिष्टरूपकम् । परक्षेत्रा-
दन्यकेदारात् अन्यदारेभ्यश्चेति श्लिष्टरूपकम् । अपेहि दूरं गच्छ ।
क्षेत्ररक्षकः क्षेत्रपतिः आयाति । अत्र परदारामक्तं कामुकंप्रति
वक्तव्यं वाक्यं परक्षेत्रप्रविष्टं वृषममुद्दिश्योक्तं प्रस्तुताङ्गुरे श्लेषं विना-
प्यन्यार्थप्रतीतिः । अत्र तु श्लेषमहिमेति ततो भेदः ॥ १५३ ॥

विवृतोक्त्यलंकारः ।

विवृतोक्तिः श्लिष्टगुप्तं कविनाविष्कृतं यदि ।

वृषापेहि परक्षेत्रादिति वक्ति ससूचनम् ॥ १५४ ॥

विवृतोक्तिरिति ॥ यदि श्लिष्टगुप्तम् । श्लिष्टं च तद्गुप्तं चेति
कर्मधारयः स्नातानुलिप्तवत् । वस्तु कविना आविष्कृतं वाक्ये नि-
बद्धं भवति तर्हि विवृतोक्तिः । विवृतस्य प्रकाशितस्यार्थस्योक्ति-
रिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् । हे वृष बलीवर्द, हे पुरुषेति श्लिष्टरू-
पकम् 'परक्षेत्रात् परावपनान् परस्त्रियाश्चेति श्लिष्टरूपकम् । अपेहि

१ 'नाथो मे विपणिं गतो न गणयत्येषा सपत्नी पुन-
स्त्यक्त्वा मामिह पुष्पिणीति गुरवः प्राप्ता गृहाभ्यन्तरम् ।
शय्यामात्रसहायिनीं परिजनः श्रान्तो न मां सेवते
स्वामिन्नागमलालनीय रजनीं लक्ष्मीपते रक्ष माम् ॥'

आगमेन वेदेन लालनीय स्तुत्य, पक्षे आगमेनागमनेन लालनीय खेलनीय ।
अत्र लक्ष्मीपतिनाम्नो जारस्यागमनं प्रार्थयमानायास्तटस्थवक्त्रनाय भगवन्तं प्रति
आक्रोशस्य प्रत्यायनम् ।

२ 'दृष्ट्वा केशव गोपरागहतया किञ्चिन्न दृष्टं मया
तेनेह स्खलितास्मि नाथ पतितां किं नाम नालम्बसे ।
एकस्त्वं विपमेषु खिन्नमनसां सर्वाबलानां गति-
र्गौर्यैव गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वैश्वरम् ॥'

दूरं गच्छेति ससूचनं यथा तथा वक्ति । कचित्कश्चिदिति शेषः ।
सूचनं चेत्थं, परक्षेत्रे सस्यानि चरतो बलीवर्दस्य शिक्षामिषेण पर-
वनितामक्तमित्रस्योपदेशः क्रियते इति व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशनात्
मध्यमकाव्यमेतत् ॥ १५४ ॥

युक्त्यलंकारः ।

युक्तिः परातिसंधानं क्रियया मर्मगुप्तये ।

त्वामालिखन्ती दृष्ट्वान्यां धनुः पौष्पं करेऽलिखत् १५५

युक्तिरिति ॥ मर्मगुप्तये मर्मसदृशस्य गोप्यार्थस्य गुप्तये गोप-
नाय क्रियया चेष्टया परातिसंधानं परस्य वञ्चनं युक्तिः । युज्यते-
ऽसौ युक्तिरिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् । हे सखे, सा त्वां आलि-
खन्ती चित्रयन्ती अन्यां स्वसखीभिन्नां कांचिद्दृष्ट्वा करे चित्रस्य
पाणौ पौष्पं धनुः अलिखत् । अत्र चित्रितस्य पुंसः पाणौ स्मरचि-
ह्नपुष्पचापावलेखनक्रियया कामो मया चित्रित इति परवञ्चनं कृतं
तेन वर्णनीयस्य कामसादृश्यं ध्वन्यते ॥ १५५ ॥

लोकोक्त्यलंकारः ।

लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति कथ्यते ।

सहस्र कतिचिन्मासान्मीलयित्वा विलोचने ॥ १५६ ॥

लोकेति ॥ लोकप्रवादानुकृतिः लोके यः प्रवादः प्रसिद्धो वादः
प्रवादः । 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । तस्यानुकृतिरनुसरणम् । प्रवा-
दानुसारिवाक्यमित्यर्थः । लोकोक्तिः लोकानामुक्तिः प्रवाद इति
व्युत्पत्तेः । इति नाम्ना कथ्यते भण्यते । उदाहरणम् । विलोचने नेत्रे
मीलयित्वा कतिचिन्मासान्सहस्र त्वरां मा कुरु । अत्र नेत्रनिमील-
नपूर्वकसहनोक्तिर्लोकप्रवादानुसारिणी दीर्घकालं नेत्रनिमीलनं न
संभवति । एवं झपं मारयित्वा तिष्ठतीत्यादावपि ज्ञेयम् ॥ १५६ ॥

लोकोक्त्यलंकारः ।

छेकोक्तिर्यत्र लोकोक्तेः स्यादर्थान्तरगर्भता ।

भुजङ्ग एव जानीते भुजङ्गचरणं सखे ॥ १५७ ॥

१ 'मलयमरुतां व्राता याता विकासितमल्लिका
परिमलभरो भग्नो ग्रीष्मस्त्वमुत्सहसे यदि ।

घन घटय तं त्वं निःस्नेहं य एव निवर्तने
प्रभवति गवां किं न छिन्नं स एव धनंजयः ॥'

छेकोक्तिरिति ॥ यत्र वाक्ये लोकोक्तेर्लोकप्रवादस्य अर्थान्तर-
गर्भता मित्रार्थयुक्तता स्यात्तत्र छेकोक्तिः । छेकस्य चतुरस्रोक्तिरिति
व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् । हे सखे, भुजङ्गः सर्प एव भुजङ्गचरणं
सर्पपादं जानीते । बहिरप्रकटत्वादन्यस्तु नेति लोकोक्तिः । तत्र च
भुजं वक्रं गच्छतीति भुजङ्गः । खल एव भुजङ्गचरणं खलचेष्टितं
जानीते इत्यर्थान्तरयुक्तताप्यस्तीति लक्षणसंगतिः ॥ १५७ ॥

वक्रोक्त्यलंकारः ।

वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यामपराध्यप्रकल्पनम् ।

मुञ्च मानं दिनं प्राप्तं नेह नन्दी हरान्तिके ॥ १५८ ॥

वक्रोक्तिरिति ॥ श्लेषकाकुभ्यां श्लेषेण काका चेत्यर्थः । अने-
कलक्ष्मणां युगपद्बुद्धौ निवेशनात् । साहित्यसंभवेन द्वन्द्वसमामो
युक्त एवेत्युक्तम् । अपरार्थप्रकल्पनं अपरस्परविवक्षितमित्रार्थस्य
प्रकल्पनं संपादनं वक्रोक्तिः । वक्रस्य वक्रा वा उक्तिरिति व्युत्पत्तेः ।
उदाहरणम् । श्लेषवक्रोक्तिर्यथा हे प्रिये, मानं मुञ्च दिनं प्राप्तं प्रातः-

१ 'नाथ मयूरो नृत्यति तुरगाननवक्षसः कथं नृत्यम् ।

नहिनहि तत्र कलापी इह सुखलापी प्रिये कोऽस्ति ॥'

इति वाग्मटालंकारे ।

'अहो केनेदृशी बुद्धिदोरुणा तव निर्मिता ।

त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुमयी क्वचित् ॥'

'भवित्री रम्भोरु त्रिदशवदनम्लानिरधुना

स ते रामः स्थाता न युधि पुरतो लक्ष्मणसखः ।

इयं यास्यत्युच्चैर्विपदमधुना वानरचमू-

लधिप्रेदं पष्टाक्षरपरविलोपं पठ पुनः ॥'

सर्वमिदं शब्दलपमूलाया वक्रोक्तेरुदाहरणम् ।

'अङ्गुल्या कः कपाटं प्रहरति कुटिले माधवः किं वसन्तो

नो चक्री किं कुलालो नहि धरणिधरः किं द्विजिह्वः फणीन्द्रः ।

नाहं घोराहिमर्दी किमसि खगपतिर्नो हरिः किं कपीन्द्र

इत्थं राधाविवादप्रतिपदवचनः पातु वः पञ्चनाभः ॥'

'भिक्षार्थी क प्रयातः सुतनु वलिमखे ताण्डवं काद्य भद्रे

मन्ये वृन्दावनान्ते क नु स मृगशिशुर्नैव जाने वराहम् ।

बाले कच्चिन्न दृष्टो जरठवृषपतिर्गोप पत्रात्र वेत्ता

लीलासंलाप इत्थं जलनिधिहिमवत्कन्ययोस्त्रायतां नः ॥'

कालो जात इति पुरुषस्योक्तौ स्त्रिया इहात्र स्थले नन्दी न नन्दिः
श्वरो न । 'नन्दिनो नन्दिकेश्वरौ' इत्यमरः । किंतु हरान्तिके शिव
समीपे सोऽस्तीति श्लेषेणार्थान्तरं कल्पितं प्राप्तं हस्तगतं नन्दिनः ।
मुञ्चेति मभङ्गः श्लेषः ॥ १५८ ॥

काकुवक्रोक्तिर्यथा—

असमालोच्य कोपस्ते नोचितोऽयमितीरिता ।

नैवोचितोऽयमिति तं ताडयामास मालया ॥ १५९ ॥

असमालोच्येति ॥ हे प्रिये, ते तव असमालोच्य अविचा-
अयं कोपो नोचितः न युक्त इति कान्तेनेरिता प्रार्थिता काचित् अ-
कोपो नैवोचित इति काका विरुद्धार्थमुक्त्वा तं मालया माल्येन
'माला माल्यं सौमनस्यम्' इत्यमरः । ताडयामास रोपचिह्नमेतन्
विपरीतार्थसंपादकः पुतोच्चारदिः शब्दविकारः काकुः । अत्र नका
रैवकारयोः संधौ पुतोच्चारो विपरीतार्थद्वोतकः । 'काकुः त्रिय
विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः' इत्यमरः । श्लेषवक्रोक्तिः शास्त्र
सिद्धा काकुवक्रोक्तिस्त्वैच्छिकीति विशेषः ॥ १५९ ॥

स्वभावोक्त्यलंकारः ।

स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनम् ।

कुरङ्गैरुत्तरङ्गाक्षैः स्तब्धकर्णैरुदीक्षितम् ॥ १६० ॥

स्वभावोक्तिरिति ॥ जात्यादिस्थस्य जातिगुणादिनियतस्य
स्वभावस्य वर्णनं स्वभावोक्तिः स्पष्टम् । उदाहरणम् । उत्तरङ्गाक्षैः
उत्तरङ्गाण्यधिकतरङ्गयुक्तान्यक्षीणि येषां तैः स्तब्धकर्णैः स्तब्धा
जडीभूताः कर्णा येषां तैश्च कुरङ्गैर्मृगैः उदीक्षितं चञ्चलतया अ-
धिकं विलोकितम् । नपुंसके भावे क्तः । मृगजातिस्थः स्वभावोऽयं
तदवलोकनक्रियास्वभावो वा आदिशब्दाद्वयोवस्थाविकारादिस्वभावा

१ 'आरूढक्षितिपालभालविगलत्स्वेदाम्बुसेकोद्धता

मेरीक्षांकृतिचापटंकृतिचमत्कारोलुसन्मानसाः ।

क्षुभ्यत्क्षोणितलं स्फुरत्खुरपुटं चञ्चलत्केसरं

मन्दभ्रान्तविलोचनं प्रतिदिशं नृत्यन्ति वाजित्रजाः ॥'

अत्र जलसेकेन वाजिनामौद्धत्यं स्वभाव एव नर्तनकाले चलत्केसरादिकमपि
स्वभावः स चात्र वर्णित इति भवति स्वभावोक्तिरलंकार इति काव्यविलासे ।

उन्नेयाः । प्राचां मते तु जातेरेव स्वभावोक्तिः । अतएव 'स्वभावो-
क्तिरसौ जातिः' इति वाग्भट्टेनास्या जातिरिति नामान्तरमुक्तम् १६०

भाविकालंकारः ।

भाविकं भूतभाव्यर्थसाक्षात्कारस्य वर्णनम् ।

अहं विलोकयेऽद्यापि युध्यन्तेऽत्र सुरासुराः ॥ १६१ ॥

भाविकमिति ॥ भूतभाव्यर्थसाक्षात्कारस्य भूतभाविनोरर्थयोः
कचिद्भूतस्य कचिद्भाविनोऽर्थस्य यः साक्षात्कारोऽनुभवस्तस्य वर्णनं
भाविकम् । भावाय साक्षात्काराय प्रभवतीति भाविकमिति व्युत्पत्तेः ।
उदाहरणम् । अत्र सुरासुराः सुरासुरविरोधस्य राज्यहेतुक्त्वादाखु-
विडालादिवत् स्वाभाविकत्वाभावादेकवद्भावो न । युध्यन्ते इत्यह-
मद्यापि विलोकये पश्यामि । भूतार्थसाक्षात्कारोऽयम् । एवं भावि-
नोऽप्युदाहरणमूह्यम् ॥ १६१ ॥

उदात्तालंकारः ।

उदात्तमृद्धिश्चरितं श्लाघ्यं चान्योपलक्षणम् ।

सानौ यस्याभवद्युद्धं तद्धूर्जटिकिरीटिनोः ॥ १६२ ॥

उदात्तमिति ॥ ऋद्धिः संपत्तिः श्लाघ्यं स्तुत्यं चरितमवदातं
च । 'अवदातं महत्कर्म' इत्यमरः । अन्योपलक्षणं अन्यस्य उपल-
क्षणं श्लाघ्यताबोधकं सत् उदात्तम् । उत्कर्षेणादीयते गृह्यतेस्मेत्युदा-
त्तम् । भावे कर्मणि क्तः । श्लाघ्यशब्दस्य ऋद्धिविशेषणत्वे लिङ्गवि-
परिणामो बोध्यः । उदाहरणम् । यस्य हिमाद्रेः सानौ शिखरे तत्प्र-
सिद्धं धूर्जटिकिरीटिनोः धुरि अग्रे जटा यस्य धूर्जटिः शिवः । पृषो-
दरादित्वात्साधुः । स च प्रशस्तं किरीटमिन्द्रदत्तमस्यास्तीति किरीटी
धनंजयः स च तयोर्युद्धमभूत् । अत्र श्लाघ्यचरितं हिमाचलश्लाघ्य-
ताबोधकमिति विलोमक्रमेणोदाहरणम् ॥ १६२ ॥

ऋद्धिर्यथा—

रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तैः प्रतिबिम्बशतैर्वृतः ।

ज्ञातो लङ्केश्वरः कृच्छ्रादाञ्जनेयेन तत्त्वतः ॥ १६३ ॥

रत्नस्तम्भेष्विति ॥ रत्नस्तम्भेषु रत्नमयस्तम्भेषु संक्रान्तैः प्रविष्टैः
प्रतिबिम्बानां शतैः समूहैः । बहुभिः प्रतिबिम्बैरित्यर्थः । संख्यानु-
पयोगाच्छब्दस्य बहुत्वे पर्यवसानम् । उक्तंच वेदनिघण्टौ 'शतं स-

हस्त्रमिति बहोः' इति । वृतः परिवारितो लंकेश्वरो रावणः आज्ञनैयेन अञ्जनाया अपत्येन हनुमता तत्त्वतः परमार्थतः कृच्छ्रात् ज्ञातः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । कृच्छ्रं प्राप्य ज्ञात इत्यर्थः । अत्र श्लाघ्या संपत्तिः पौलस्त्यस्य महत्त्वं सूचयति । अत्र संबन्धातिशयोक्तिरप्यस्तीत्याह १६३

अत्युत्तयलकारः ।

अत्युक्तिरद्भुतातथ्यशौर्यौदार्यादिवर्णनम् ।

त्वयि दातरि राजेन्द्र याचकाः कल्पशाखिनः ॥ १६४ ॥

अत्युक्तिरिति ॥ अद्भुतं आश्चर्यभूतं अतथ्यं मिथ्याभूतं यच्छौर्यौदार्यादिवर्णनं तदत्युक्तिः । उदाहरणम् । हे राजेन्द्र, त्वयि दातरि सति याचकाः कल्पशाखिनो भवन्ति । अत्र राज्ञः कल्पशाखितुल्यत्वेनाश्चर्यं याचकानां तु तथात्वे चित्रमेवेत्युक्तिः । संबन्धातिशयोक्तेरतथ्यत्वमात्रं विशेषः । अतथ्यस्याप्यभिधानमद्भुतत्वेन चमत्कारकारि । केचित्तु कल्पशाखिनोऽपि याचका भवन्तीत्यन्वयं मन्यन्ते । कल्पद्रुमाणामपि याचकत्वे कैमुतिकन्यायेन सर्वेषां याचकत्वमर्थसिद्धमिति दानात्युक्तिः ॥ १६४ ॥

निरुत्तयलंकारः ।

निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम् ।

ईदृशैश्चरितैर्जाने सत्यं दोषाकरो भवान् ॥ १६५ ॥

निरुक्तिरिति ॥ नाम्नामभिधानानां योगतो व्युत्पत्त्या अन्यार्थत्वप्रकल्पनं भिन्नार्थपरतया योजनं निरुक्तिः । निश्चल्योक्तिः निरुक्तिरिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणम् । हे चन्द्र, ईदृशैर्विरहिदुःखसहैश्चरितैः भवान् दोषाकर इति सत्यं जाने । अत्र दोषेति रात्रिवाचकमव्ययम् । दोषा करोतीति दोषाकर इति प्रसिद्धोऽर्थः । दोषाणामाकर इति तु तद्विन्नः कल्पितोऽर्थ इति लक्षणानुगमः ॥ १६५ ॥

प्रतिषेधालंकारः ।

प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्तनम् ।

न द्यूतमेतत्कितव क्रीडनं निशितैः शरैः ॥ १६६ ॥

प्रतिषेध इति ॥ प्रसिद्धस्य अनुक्तसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्तनं प्रतिषेधः । स्पष्टम् । उदाहरणम् । हे कितव हे द्यूतकार हे शकुने, एतद्व्यूतं न । किंतु निशितैः शरैः क्रीडनं खेलनम् । अत्र युद्धस्य

न्युत्तत्वाभाव उक्तिं विनापि प्रसिद्धः तस्य पुनर्निषेधेन तव न्युत्तमात्रे
कौशल्यमस्ति न तु युद्धे इति ध्वनयति ॥ १६६ ॥

विध्यलंकारः ।

सिद्धस्यैव विधानं यत्तदाहुर्विध्यलंकृतिम् ।

पञ्चमोदञ्चने काले कोकिलः कोकिलो भवेत् ॥ १६७ ॥

सिद्धस्येति ॥ यत् सिद्धस्य उक्तिं विनापि ज्ञातस्यैव विधानं
ज्ञापनं तत् विध्यलंकृति विधिसंज्ञामलंकृतिमाहुः । प्रकरणगम्यत्वे-
ऽप्यलंकृतिशब्दादग्निहोत्रं जुहोतीत्यादावपूर्वविधेर्नालंकारत्वम् । उदा-
हरणम् । पञ्चमोदञ्चने पञ्चमस्वरप्रकटने काले वसन्तरूपे कोकिलः
पिकः कोकिलो मनोहरो भवेत् । अत्र स्वतःसिद्धस्यैव कोकिल-
त्वस्य वसन्ते पुनर्विधानं मनोहरत्वबोधनाय ॥ १६७ ॥

हेत्वलंकारः ।

हेतोर्हेतुमता सार्धं वर्णनं हेतुरुच्यते ।

असावुदेति शीतांशुमन्च्छेदाय सुभ्रुवाम् ॥ १६८ ॥

हेतोरिति ॥ हेतोः का कस्य ज्ञापकस्य वा हेतुमता हेतुसाध्येन
सहैकस्मिन्वाक्ये वर्णनं हेतुर्नामालंकार उच्यते । कारणवाचको
हेतुशब्दोऽलंकारे लाक्षणिकः तद्वर्णनप्रधानत्वात् । उदाहरणम् ।
असौ शीतांशुश्चन्द्रः सुभ्रुवां सुन्दरीणां सुष्ठु भ्रुवो यासामिति भ्रूमा-
त्रप्रशंसनेऽपि लक्षणया सर्वाङ्गप्रशंसा बोध्या । मानच्छेदाय मान-
च्छेदं कर्तुमेवेत्यर्थः । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी । उदेति ।
अत्र चन्द्रोदयो हेतुः मानच्छेदश्च हेतुमान् तयोरेकवाक्ये निवेशनं
फलान्तरनिषेधार्थम् । न चात्र लुप्तोत्प्रेक्षा शङ्क्या एवकाराध्याहारात् ।
न चायं काव्यलिङ्गेऽन्तर्भवति समर्थ्यसमर्थकभावाभावात् । कारक-
हेतोरिदमुदाहरणं । ज्ञापकहेतोस्तु कुमुदानि विकसन्ति कामिनीः
सज्जयितुमित्यर्थः ॥ १६८ ॥

हेत्वलंकारप्रकारान्तरम् ।

हेतुहेतुमतोरैक्यं हेतुं केचित्प्रचक्षते ।

लक्ष्मीविलासा विदुषां कटाक्षा वेङ्कटप्रभोः ॥ १६९ ॥

हेत्विति ॥ हेतुहेतुमतोः साधनसाध्ययोरैक्यमभेदं केचिदालं-
कारिकाः हेतुं हेत्वलंकारं प्रचक्षते प्राहुः । उदाहरणम् । वेङ्कटप्रभोः
करिगिरीश्वरस्य कटाक्षाः कृपापाङ्गावलोकाः विदुषां पण्डितानां

लक्ष्मीविलासाः संपत्प्रसारा एव । अत्र कटाक्षाणां हेतूनां विलासानां हेतुमतां चाभिन्ननिर्देशेन लक्षणसंगतिः । अभेदोक्तिश्च कार्य-शैल्यप्रत्यायनाय । न चायं रूपकेऽन्तर्भवति, ततोऽपि विच्छित्तिविशेषमद्वावात् । नाप्यतिशयोक्तौ, तद्भेदेभ्यो वैलक्षण्यसंभवात् । नापि परिणामे, क्रियाया अतिवन्धनादित्यलमतिविस्तरेण ॥ १६९ ॥

इत्थं शतमलंकारा लक्षयित्वा निदर्शिताः ।

प्राचामाधुनिकानां च मतान्यालोच्य सर्वशः ॥ १७० ॥

इत्थमिति ॥ प्रकर्षेण कालाधिक्येनाञ्चन्ति गच्छन्तिस्मेति प्राञ्चः पूर्वकालवर्तिनस्तेषाम् । पुरातनानामित्यर्थः । आधुनिकानां अधुना भवानां पण्डितानां च सर्वशः सर्वाणि मतान्यालोच्य शतं शतसंख्याका अलंकाराः इत्थमनेन प्रकारेण लक्षयित्वा निरूप्य निदर्शिताः । उदाहृता इत्यर्थः । नन्वेतावतः प्रयत्नस्य फलमनुद्दिश्य प्रवर्तितः कथं घटते इति चेत्सत्यम् । 'एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गलोके कामधुग्भवति' इति भाष्यकारोक्तं शब्दप्रयोगस्य पारलौकिकं फलमस्त्येव । किंच 'काव्यं यशसेऽर्थकृते' इत्यादि प्रा-माणिकपण्डितोक्तं राजप्रसादादिकमैहिकमपीति । एवं श्रूयते—अप्य-यदीक्षितो नाम द्राविडः पण्डितो रङ्गराजसूनुः । स पितुराज्ञया वेङ्कटाद्रिराजमुपजगाम । स च राज्ञाभ्यर्थितश्चन्द्रालोकं नाम ग्रन्थं चकार । राज्ञा वर्षासनं दत्त्वा ग्रहितोऽलंकारविवेचनाय प्रार्थित-श्चेमाः कारिकाः कुवलयानन्दं च कृत्वा वेङ्कटेश प्रसादयामासेति ।

धरणीधरगुरुचरणशरणीकरणात्कुवलयानन्दे ।

स्फूर्तिर्मम सानुबन्धा इति सूचयितुं प्रयत्नोऽयम् ॥ १७० ॥

अथोद्देशमात्रेणावशिष्टान्पञ्चदशलंकारानाह । यद्यपि तेषां लक्ष्यलक्षणयोरपि रचनार्हत्वमस्ति तथापि शास्त्रान्तरसाकाङ्क्षत्वेन बालैर्दुर्ग्रहत्वादुद्देशमात्रेणाभिधानं युक्तम् । तथाहि—

चत्वारो रसवत् प्रेय ऊर्जस्वी च समाहितम् ।

भावस्य चोदयः संधिः शबलत्वमिति त्रयः ॥ १७१ ॥

चत्वार इति ॥ एवं क्रमादन्यानपि पञ्चदशलंकारान् बुधाः विदुः लक्षणया कथयन्तीत्यर्थः । ते च रसवत्, प्रेय, ऊर्जस्वी, समाहितमिति चत्वारः । किंच भावस्य उदयः भावयोः संधिः भावानां शबलत्वं चेति त्रयः प्रत्यक्षप्रमुखाः प्रत्यक्षादयः ॥ १७१ ॥

अष्टौ प्रमाणालंकाराः प्रत्यक्षप्रमुखाः क्रमात् ।
 एवं पञ्चदशाप्यन्यानलंकारान्विदुर्बुधाः ॥ १७२ ॥
 इति श्रीमदद्वैतप्रतिष्ठापनधुरीणरङ्गराजाध्वरीन्द्र-
 सूनोरप्पय्यदीक्षितस्य कृतौ कुवलयानन्दे
 मूलकारिकाः समाप्ताः ॥

अष्टौ प्रमाणालंकाराः प्रमाणान्येवालंकारा इति ॥ १७२ ॥
 इति श्रीपद्माक्षप्रमाणपारावारीणरामजीभट्टात्मजाशाधरभट्टविर-
 चितायां कुवलयानन्दकारिकाव्याख्यायामलंकारदीपिका-
 समाख्यायां प्रथमं लक्ष्यलक्षणप्रकरणं समाप्तम् ॥

उद्दिष्टालंकारप्रकरणम् २

एतेषां लक्षणं वक्ष्ये संक्षेपालक्ष्यसंयुतम् ।
 बालानामुपकाराय संसृष्टेः संकरस्य च ॥ १ ॥
 एतेषामिति ॥ स्पष्टार्थः ॥ १ ॥

रसवदलंकारः ।

अन्याङ्गत्वे रसस्य स्याद्रसवन्नाम तद्यथा ।

अहो स्यूतशरीरार्धः शंभुर्देव्या वशीकृतः ॥ २ ॥

अन्येति ॥ रसस्य शृङ्गारादेः अन्याङ्गत्वेऽन्यस्य सजातीयस्य
 विजातीयस्य वा अङ्गत्वे उपकारकत्वे सति रसवत् रसोऽस्मिन्नस्तीति
 रसवत् नाम स्यात् । सामान्ये नपुंसकत्वम् । तद्यथा । यथाशब्दो
 निदर्शने । उदाहरणम् । अहो इत्याश्चर्ये । देव्या वशीकृतः शंभुः
 स्यूतशरीरार्धः स्पर्शमुखलोभात् संश्लिष्टशरीरार्धो जातः । शंभो-
 रप्येवं काममोहे तदन्येषां का गतिरित्याश्चर्यम् । अत्राद्भुतरसो
 मुख्यः शृङ्गारस्तु तस्याङ्गमिति रसवदलंकारः । रसस्वरूपमुक्तं
 काव्यप्रकाशे—‘कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।
 रत्यादिस्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः ॥ १ ॥’ विभावा
 अनुभावाश्च कथं ते व्यभिचारिणः । व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायि-
 भावो रसः स्मृतः ॥ २ ॥ स्थायिभावश्च नवविधः । स यथा—‘रति-
 र्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्साविस्मयशमाः स्थायि-
 भावाः प्रकीर्तिताः ॥ ३ ॥ इति स्थायिभावश्च रसत्वं प्राप्य नवविधो

भवति । स यथा—‘शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । बीभ-
त्सान्द्रतशान्ताग्न्या नव नाट्ये रसाः स्मृताः’ ॥ ४ ॥ इति । एषां
लक्षणादिविस्तरस्तु रसविलासे द्रष्टव्यः ॥ २ ॥

प्रेयोलंकारः ।

भावस्य चापराङ्गत्वे प्रेयोऽलंकार ईरितः ।

धिक् तारुण्यमिदं यत्र प्रिया दैवेन दूरिता ॥ ३ ॥

भावस्येति ॥ भावस्य वक्ष्यमाणस्वरूपस्य अपराङ्गत्वे सजाती-
यस्य विजातीयस्य बोधसर्जनत्वे प्रेयोऽलंकारः । अतिशयेन प्रिय-
मिति प्रेय इति व्युत्पत्तेः । ईरित उक्तः । उदाहरणम् । इदं मम
तारुण्यं यौवनं धिक् । धिग्योगे द्वितीया । यत्र यस्मिन् प्रिया कान्ता
दैवेन दुरदृष्टेन दूरिता दूरीकृता । अत्र निर्वेदाख्यो भावो विप्रलम्भशृ-
ङ्गारस्याङ्गमिति प्रेयोऽलंकारः । भावस्वरूपमुक्तं काव्यप्रकाशे—‘रति-
दैवादिविषया व्यभिचारितयाञ्चितः । भावः प्रोक्तस्तदाभासास्त्वनौ-
चित्यप्रवर्तिताः ॥ १ ॥’ इति । व्यभिचारी च त्रयस्त्रिंशद्भेदः । स
यथा—‘निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथासूयामदश्रमाः ॥ आलस्यं चैव
दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥ व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो
जडता तथा । गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च । स्वप्नो
विवोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्यमथोग्रता । मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मर-
णमेव च ॥ त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः । त्रयस्त्रिंश-
दमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः ॥’ इति । विस्तरस्तु काव्यप्र-
दीपे रसविलासे च द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥

ऊर्जस्व्यलंकारः ।

आभासस्याङ्गता यत्र तत्रोर्जस्वि मतं बुधैः ।

परदारस्तनस्पर्शी दिशः पश्यति कम्पितः ॥ ४ ॥

आभासस्येति ॥ आभासस्य भावाभासस्य रसाभासस्य वा
यत्राङ्गता गौणता भवति बुधैस्तत्रोर्जस्वि मतम् । ऊर्जः शोभा
पाटवमस्यास्तीत्यूर्जस्वीति निरुक्तिः । उदाहरणम् । परदारस्तनस्पर्शी
कश्चन कामुकः कम्पितः संजातकम्पः सन् दिशः पश्यति । कश्चिन्मां
पश्येदिति भयादिति भावः । अत्र शृङ्गाराभासो भयानकरसस्याङ्गं
अनौचित्येन प्रवृत्तः आभासलक्षणं तूक्तं प्राक् ॥ ४ ॥

समाहितालंकारः ।

समाहितं तद्भावस्य शान्तेर्यत्र पराङ्गता ।

मुक्तमाना स्वयं साभूत्तर्जिता घनगर्जितैः ॥ ५ ॥

समाहितमिति ॥ यत्र भासस्य शान्तेर्विरतेः पराङ्गता रसाद्य-
ङ्गत्वं तत्समाहितं स्पष्टम् । उदाहरणम् । सा कान्ता घनगर्जितैस्त-
र्जिता भीषिता इवेति गम्योत्प्रेक्षा । सती स्वयं मुक्तमाना स्वयमेव
त्यक्तामर्षा अभूत् । अमर्षकृतां वक्रतां हित्वा स्वयमेवाश्लिष्टवती-
त्यर्थः । अत्रामर्षाख्यभावस्य शान्तिः शृङ्गारस्याङ्गम् । अत्र ग्रहर्ष-
णालंकारोऽप्यस्ति ॥ ५ ॥

भावोदयलंकारः ।

भावोत्पत्तेः पराङ्गत्वे भावोदय इति स्मृतः ।

सा प्रियं वीक्ष्य नम्रास्या नाशकद्वक्तुमीप्सितम् ॥ ६ ॥

भावेति ॥ भावोत्पत्तेः पराङ्गत्वे सति भावोदय इति प्रसिद्धो-
ऽलंकारः स्मृतः । बुधैर्गदित इत्यर्थः । उदाहरणम् । सा कान्ता
प्रियं वीक्ष्य नम्रास्या लज्जयाऽधोमुखी सती ईप्सितमर्थं वक्तुं नाश-
कत । अत्र व्रीडाल्पभावस्योत्पत्तिः शृङ्गारस्याङ्गम् । नायिका तु
लज्जाप्रधानत्वान्मुग्धा ॥ ६ ॥

भावसध्यलंकारः ।

पराङ्गभावयोर्योगो भावसंधिरलंकृतिः ।

यान्ती वेलं प्रतीक्षन्ती विलम्ब्य प्रियमाप सा ॥ ७ ॥

पराङ्गमिति ॥ पराङ्गं समाद्यङ्गभूतो यो द्वयोर्भावयोर्योगः स
भावसंधिर्नामालंकृतिः स्पष्टम् ॥ उदाहरणम् । सा नायिका यान्ती
सती वेलं प्रतीक्षन्ती सती च विलम्ब्य प्रियं आप । अत्रौत्सुक्यस्य
शङ्कायाश्च संधिः शृङ्गारस्याङ्गम् । ‘अत्यारूढो हि नारीणामकालज्ञो
मनोभवः’ इति न्यायादौत्सुक्येन यान्त्यपि वेलामन्तरेण केलिगृहो
प्रियममागमो न स्यादिति मत्वा विलम्ब्य यातेति भावः ॥ ७ ॥

भावशबललंकारः ।

तद्भावशबलत्वं स्याद्बहूनां चेत्पराङ्गता ।

धिङ्मां भोगरतं सन्तः किं वक्ष्यन्ति त्यजामि तान् ॥८॥

तदिति ॥ चेद्यदि बहूनां भावानां पराङ्गता स्यात्तर्हि भावशब-

लत्वं नामालंकारः । 'चित्रं किर्मीरकल्मापशबलैताश्च कर्बुरे' इत्यमरः ।
उदाहरणम् । भोगरतं विषयासक्तं मां धिक् । धिगिति निन्दायां
तद्योगे द्वितीया । निन्दोऽहमस्मीत्यर्थः । सन्तः किं वक्ष्यन्ति सद्-
सद्वेति न वेद्मीत्यर्थः । तस्मादुष्टान् तान् भोगान् त्यजामि । अत्र
विरक्तवाक्ये निर्वेदशङ्कामतीनां शान्तरसस्याङ्गत्वम् ॥ ८ ॥

प्रत्यक्षालंकारः ।

प्रत्यक्षमिन्द्रियज्ञानवर्णनं षड्विधं तु तत् ।

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च रसित्वाग्राय यां जनः ।

मोदते घृतपक्वां तां शङ्कुलीमर्पयामि ते ॥ ९ ॥

प्रत्यक्षमिति ॥ इन्द्रियज्ञानवर्णनं इन्द्रियजन्यज्ञानस्य वर्णनं
प्रत्यक्षम् । अक्षणः समीपे प्रत्यक्षमिति सामीप्यार्थेऽव्ययीभावः ।
अक्षाणां समीपे इति वा । तच्च षड्विधम् । श्रौत्रत्वाच्चाक्षुपरासन-
घ्राणजसानमभेदात् । उदाहरणम् । जनः यां पचनकाले शब्दाय-
मानां श्रोत्रेण श्रुत्वा ततः त्वचा स्पृष्ट्वा चक्षुषा दृष्ट्वा रसनेन रसित्वा
नासया चाग्राय मनसा मोदते सुखितोऽस्मीति वेत्ति । हे देव,
घृतपक्वां तां शङ्कुलीं प्रसिद्धां ते तुभ्यं अर्पयामि । अनुक्रमेण षड्विधस्या-
पीन्द्रियज्ञानस्य वर्णनमिति प्रत्यक्षालंकारः ॥ षट्पदी गाथेयम् ॥ ९ ॥

प्रतीत्यलंकारः ।

प्रतीतिर्लिङ्गिनो लिङ्गादनुमानमदूषितात् ।

निःश्वासात्सोष्मणो ज्ञातं हृदि कामाग्निरस्ति ते ॥ १० ॥

प्रतीतिरिति ॥ अदूषितात् व्यभिचारादिदोषरहितात् लिङ्गाद-
साधारणचिह्नात् लिङ्गिनो लिङ्गवतोऽर्थस्य प्रतीतिरनुमानं स्पष्टम् ।
उदाहरणम् । हे सखे, ते तव हृदि कामाग्निरस्तीति सोष्मणो घर्म-
सहितान्निःश्वासाद्धेतोर्ज्ञातम् । अत्र कामाग्निलिङ्गिनः सवाष्पनिःश्वा-
सरूपलिङ्गात् प्रतीतिरुक्तेत्यनुमानम् । न चात्र लिङ्गं दोषवदिति
शङ्क्यम् । विलक्षणस्य लिङ्गिनो विलक्षणलिङ्गौचित्यात् । यथा तप्त-
तोयस्थवह्नेरुष्मण इति दिक् । एतत्प्रपञ्चस्तु न्यायशास्त्रे द्रष्टव्यः ॥ १० ॥

उपमानालंकारः ।

सादृश्याद्वस्तुनो भानमुपमानं प्रकीर्तितम् ।

हिङ्गुलं पद्मरागाभं तद्वर्णा हिङ्गुलाम्बिका ॥ ११ ॥

सादृश्यादिति ॥ सादृश्याद्वर्ण्यमानाद्वस्तुनः प्रकृतस्य इदमेव तन्नामकमिति भानं प्रतीतिरुपमानं प्रकीर्तितं स्पष्टम् । उदाहरणम् । पद्मरागामं पद्मस्य कोकनदस्य राग इव रागो यस्येति पद्मरागो माणिक्यं तस्याभा इव आभा यस्येति तथोक्तं रञ्जनं द्रव्यं हिङ्गुल-संज्ञं तद्वर्णां तत्तुल्यरागा अम्बिका देवी हिङ्गुलेत्युक्ता । अत्रोपमा-नत्रयसद्भावात्संसृष्टिः । हिङ्गुलवर्णधृतिकारणं पद्मपुराणस्थे आका-शखण्डे द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

शब्दालंकारः ।

श्रुत्यादिवाक्यविन्यासान्निध्यः शब्द उच्यते ।

सांवशंभुः परं ब्रह्म कैवल्योपनिषच्छ्रुतेः ॥ १२ ॥

श्रुत्यादीति ॥ श्रुत्यादिवाक्यविन्यासाद्वेदादिवचनोपन्यासान्नि-ध्यः शब्दः शब्दाख्यप्रमाणमुच्यते स्पष्टम् । उदाहरणम् । साम्ब-शंभुः अम्बया सहितः शिव एव कैवल्योपनिषच्छ्रुतेः । तद्वाक्यश्रव-णात्परं निर्गुणं ब्रह्मेति जानामि ॥ १२ ॥

ऐतिह्यालंकारः ।

ऐतिह्यं किंवदन्ती चेत्प्रमाणत्वेन भण्यते ।

तिलमात्रमिदं लिङ्गं वर्षवर्धं विदुर्जनाः ॥ १३ ॥

ऐतिह्यमिति ॥ चेद्यदि किंवदन्ती जनवार्ता । 'किंवदन्ती जनश्रुतिः' इत्यमरः । प्रमाणत्वेन भण्यते तर्हि ऐतिह्यं इतिह्यं प्रसिद्धं एव ऐतिह्यमिति व्युत्पत्तेः ॥ उदाहरणम् । इदं पूर्ववर्ति शिवस्य लिङ्गं तिलमात्रं वर्षवर्धं वर्षे वर्धते तथाभूतं जनाः विदुः । कथयन्तीत्यर्थः । अत्र शिवलिङ्गस्य वर्षे वर्षे तिलमात्रवृद्धौ जनवार्ता प्रमाणमिति ऐतिह्यम् ॥ १३ ॥

अर्थापत्त्यलंकारः ।

कल्पनं चान्यथासिद्ध्यर्थस्यार्थापत्तिरिष्यते ।

गङ्गा पतिव्रता साक्षादन्यथाग्निं विशेत्कथम् ॥ १४ ॥

कल्पनमिति ॥ अन्यथासिद्ध्या प्रकारान्तरेण सिद्ध्या अर्थस्य कल्पनमर्थापत्तिः इष्यते । उदाहरणम् । पतिव्रता साक्षात् गङ्गा । अन्यथाग्निं कथं विशेत् । गङ्गात्वे तु वह्निप्रवेशो न दुर्घट इति भावः ॥ १४ ॥

अलंक्रियालंकारः ।

प्रमाणत्वेन निर्दिष्टानुपलब्धिरलंक्रिया ।

अयशस्तव नास्तीति सत्यं यन्न श्रुतं क्वचित् ॥ १५ ॥

प्रमाणत्वेनेति ॥ प्रमाणत्वेन प्रमाणकरणत्वेन निर्दिष्टा निर्दिष्टा अनुपलब्धिरप्राप्तिः । अत्यन्ताभाव इति यावत् । अलंक्रियालंकारो भवति । उदाहरणम् । हे राजन्, तवाऽयशो नास्तीति लोकवचः सत्यं यथार्थमेव । यद्यस्मात्क्वचिदपि न श्रुतमस्माभिरिति शेषः । अस्ति चेदयशः श्रूयेत इति भावः । अत्रायशसोऽभावं प्रति श्रवणाभावः प्रमाणत्वेन दर्शित इत्यनुपलब्धिः । अभावाख्यमेतत्प्रमाणमभावप्राहकमिति वेदान्तिनः ॥ १५ ॥

संभवालंकारः ।

संभवः स्यादलंकारः प्रमाणत्वं प्रयाति यः ।

स्यान्मे कदाचिदिन्द्रत्वं चित्रा कर्मगतिर्यतः ॥ १६ ॥

श्रुतिलिङ्गादयः शब्दाः प्रपञ्चयन्तेऽपि दर्शिताः ।

भेदाः कुवलयानन्दे संक्षेपात्तानपि ब्रुवे ॥ १७ ॥

संभव इति ॥ यः संभवः प्रमाणत्वं प्रकृतार्थनिर्णायकत्वं प्रयाति स संभवो नामालंकारः स्यात् । उदाहरणम् । मे मम कदाचिदिन्द्रत्वं स्यात् भवेत् । संभावनायां लिङ् । यतः कर्मगतिः कर्मफलप्राप्तिः चित्रा नानाविधा । ततः कस्यचित्कर्मणः फलमिन्द्रत्वमपि भवत्येवेति भावः । अत्र चत्वारि प्रमाणानि कानादादीनां । पदं वेदान्तिनां अष्टौ मीमांसकानामालंकारिकाणां चेति प्रसिद्धः पन्थाः ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रुत्यलंकारः ।

प्रकृतार्थस्य शब्देन निर्वाहो यत्र सा श्रुतिः ।

मृत्युं हरसि भक्तानां तुष्टोमृत्युंजयोऽसि यत् ॥ १८ ॥

प्रकृतार्थस्येति ॥ यत्र प्रकृतार्थस्य शब्देन प्रमाणभूतेन निर्वाहः समर्थनं सा श्रुतिः । उदाहरणम् । हे देव, त्वं तुष्टः सन् भक्तानां मृत्युं हरसि । मोक्षं ददासीत्यर्थः । अत्र प्रमाणं दर्शयति । यद्यस्मान्मृत्युंजयोऽसि । प्रमाणभूतमृत्युंजयशब्दवाच्योऽसीत्यर्थः । मृत्युहरणसामर्थ्यं विना मृत्युंजयशब्दवाच्यत्वं न स्यादिति प्रकृतार्थसमर्थनम् ॥ १८ ॥

लिङ्गालंकारसंकरः ।

तल्लिङ्गं नाम यत्र स्याद्वर्ण्यचिह्ने प्रमाणता ।

त्रिलोक्याः शंकरः साक्षी त्रिभिर्नेत्रैः प्रतीयते ॥ १९ ॥

तदिति ॥ यत्र वर्ण्यचिह्ने वर्ण्यस्य शिवादेः चिह्ने त्रिनेत्रत्वादौ प्रमाणता प्रमाणत्वेन प्रकृतोपयोगित्वं स्यात् तल्लिङ्गं नामालंकारः स्यात् । उदाहरणम् । शंकरः त्रिलोक्याः साक्षी । 'साक्षाद्गृष्टि संज्ञायाम्' इति निपातनात्साधुः । त्रिभिर्नेत्रैः प्रतीयते ज्ञायते त्रिलोकी । नित्यसाक्षात्कारार्थमेव त्रिलोचनत्वमिति भावः । अत्र लिङ्गशब्दस्य चिह्नपरत्वात् अनुमानालंकारे नातिव्याप्तिः । वाक्यप्रमाणं तु दिङ्मात्रमुदाहृतं तस्य चान्येऽपि श्रौतस्मार्तपौराणिकत्वादयो भेदाः स्वयमूह्याः । प्रकरणस्थानसमाख्यानां त्रयाणां सीमांसकोक्तप्रमाणा-
नामलंकारत्वं नास्ति । कुवलयानन्देऽनुदाहृतत्वात् ॥ १९ ॥

आचारालंकारः ।

प्रकृतार्थोपयोगित्वं यत्राचारस्य तत्र सः ।

गोपस्यापि दधि ग्राह्यं काश्यां भक्षन्ति सूरयः ॥ २० ॥

प्रकृतेति ॥ यत्राचारस्य शिष्टाचारस्य प्रकृतोपयोगित्वं वर्ण्य-
मस्यर्थकत्वं तत्र स आचारो नामालंकारः । उदाहरणम् । गोपस्य
नीचजातेरपि दधि काश्यां ग्राह्यमेवान्यत्र तु नेत्यर्थः । यतस्तत्र
सूरयः पण्डिता अपि तद्भक्षन्ति तस्मात् 'यद्यदाचरति श्रेष्ठः' इति
न्यायेन सर्वेषामपि तद्भक्षणे दोषो नास्तीति भावः । अयं च देश-
ग्रामकुलाचारादिभेदादनेकविधः ॥ २० ॥

आत्मतुष्ट्यलंकारः ।

आत्मतुष्टिरलंकारो यत्र स्यान्निर्णयस्तथा ।

अष्टमे मासि सीमन्तो युक्तो मह्यं हि रोचते ॥ २१ ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणरामजीभट्टात्मजाशाधर-
भट्टकृतमुद्दिष्टनामकं द्वितीयं प्रकरणं समाप्तम् ॥

आत्मेति ॥ तत्रात्मतुष्टिनाम प्रमाणालंकारः । यत्र तथात्म-
तुष्ट्या निर्णयो निश्चयः स्यात् । उदाहरणम् । अष्टमे मासि सीमन्तो-
न्नयनाख्यं कर्म न तु पष्टे मासीत्यर्थः । तत्र प्रमाणं दर्शयति । हि
यस्मान्मह्यं रोचते । 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ।
अत्र पण्डितानामेवात्मतुष्टिः प्रमाणं न तु सर्वेषाम् । तथाहि ।

‘पष्टेऽष्टमे वा सीमन्तः’ इति याज्ञवल्क्यस्मृतौ विकल्पे सत्यपि तदु-
त्तरं नियमानां सुकरत्वात् द्वितीयः पक्षो युक्तः श्लाघ्य इति प्रथम-
पक्षस्वीकारे तु नियमा दुर्घटा इति । एवं ‘गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे
ब्राह्मणस्योपनायनम्’ इत्यादावपि ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

एते प्रमाणालंकाराः प्रकृतार्थसमर्थनात् ।

काव्यलिङ्गप्रपञ्चत्वमुपयान्त्येव वस्तुतः ॥ १ ॥

धरणीधरपादाब्जप्रसादासादितस्मृतेः ।

आशाधरस्य वागेषा तनोतु विदुषां मुदम् ॥ २ ॥

इति श्रीपद्माक्यप्रमाणपारावारीणरामजीभट्टात्मजाशाधरभट्टविर-
चितायां कुवलयानन्दकारिकाव्याख्यायामलंकारदीपिकासमा-
ख्यायां उद्दिष्टालंकारनामकं द्वितीयं प्रकरणं समाप्तम् ॥

परिशेषप्रकरणम् ३

अथ मुक्ताप्रवालादिमिश्रहारादिसंनिभान् ।

अनुक्तान्पञ्च संक्षेपात्संसृष्ट्यादीन्ब्रवीम्यहम् ॥ १ ॥

अथेति ॥ स्पष्टम् ॥ १ ॥

संसृष्टिरलंकारः ।

संसृष्टिर्मिश्रतैतेषां तिलतण्डुलवत्तु या ।

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ॥ २ ॥

संसृष्टिरिति ॥ एतेषामलंकाराणां तिलतण्डुलवत् तिलतण्डुल-
योरिव । ‘तत्र तस्येव’ इति वतिप्रत्ययः । तण्डुलशब्दस्य ‘वृकणि-
तनिताडिभ्यश्च उलच् तण्डश्च’ इत्युणादिसूत्रेण सिद्धो ङुकारमध्य
इत्याहुः । या मिश्रिता सा संसृष्टिः । तिलतण्डुलदृष्टान्तेन परस्पर-
निरपेक्षत्वं चोक्तम् । उदाहरणम् । लिम्पतीवेत्यादि । अत्रोत्प्रेक्षाद्वयं
परस्परनिरपेक्षं स्पष्टम् ॥ २ ॥

अङ्गाङ्गीभावसंकरः ।

उत्थाप्योत्थापकत्वे स्यादङ्गाङ्गीभावसंकरः ।

शङ्खाङ्गीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम् ॥ ३ ॥

उत्थाप्येति ॥ उत्थाप्योत्थापकत्वे उपकार्योपकारकभावे सा-

काङ्क्षत्वे सतीत्यर्थः । अङ्गाङ्गीभावसंकरः । अङ्गं उत्थापकं करचर-
णादिवत् । अङ्गी तूत्थाप्यः । च्विप्रत्ययाभावे तु अङ्गाङ्गिनोर्भाव
इति पट्टीसमासः । तत्र दीर्घाभावेन छन्दोभङ्गभयात् च्विप्रत्यया-
न्तपक्षः साधुः । तयोर्भावशब्दे परे च्विप्रत्ययान्तत्वं बोध्यम् । स
चासौ संकरश्चेति कर्मधारयः । उदाहरणम् । शङ्खादित्यादि । अत्र
रूपकातिशयोक्तेरुत्थापकत्वं विभावनायाश्चोत्थाप्यत्वमिति पररपर-
साकाङ्क्षकम् ॥ ३ ॥

समप्राधान्यसंकरः ।

द्वयोरपि प्रधानत्वे समप्राधान्यसंकरः ।

रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तप्रतिविम्बशतैर्वृतः ॥ ४ ॥

द्वयोरिति ॥ द्वयोरप्यलंकारयोः प्रधानत्वे परस्परोपकारकत्वेन
तुल्यत्वे समप्राधान्यसंकरो भवति । अङ्गाङ्गीभावव्यत्ययादिति भावः ।
उदाहरणम् । रत्नस्तम्भेष्वित्यादिना । अत्रोदात्तस्यातिशयोक्तेरङ्गत्वं
तस्याश्चोदात्तालंकारस्येति समप्राधान्यम् ॥ ४ ॥

संदेहसंकरः ।

द्वयोरन्यतरस्याभेदकः संदेहसंकरः ।

चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः ॥ ५ ॥

द्वयोरिति ॥ द्वयोरलंकारयोर्मध्ये अन्यतरस्य कस्यचिदभेदकः
नास्ति भेदकं यस्मिन्स तथोक्तः संदेहसंकरः स्यात् । उदाहरणम् ।
चतुर्णामिति । अत्र चतुर्भुजस्य देवविशेषणत्वे । परिकरालंकारः ।
जामान्यविशेषभावसंबन्धेनोभयोरपि भेदाद्विशेषत्वविवक्षायां तु
दातेति विशेषणान्वयानुरोधान्परिकराङ्कुर इति भेदकाभावाद्द्वयोरेक-
तरस्यानिश्चयः । आत्मतुष्टिप्रामाण्येन परिकरोदाहरणं कृतमिति
बोध्यम् ॥ ५ ॥

वाचकानुप्रवेशसंकरः ।

एकवाचकानुप्रवेशे संकरः स्यात्तथाविधः ।

तदेतत्काकतालीयमवितर्कितसंभवम् ॥ ६ ॥

एकेति ॥ द्वयोरलंकारयोरेकवाचकानुप्रवेशे सामानाधिकरण्येना-
वस्थाने तथाविधवाचकानुप्रवेशनामालंकारः । एकशब्दानुप्रवेश इति
पाठान्तरकल्पनेनाक्षराधिक्यं परिहरणीयम् । उदाहरणम् । तदिति ।

अत्रैकस्मिन् काकतालीये शब्दे उपमाद्वयं प्रविष्टं संसृष्टेस्त्वेकवा-
क्यसमानाधिकरणेऽप्येकशब्दमात्रसामानाधिकरण्यं नास्ति ततो
विशेषः ॥ ६ ॥

विचित्रसंकरः ।

एषां परस्परं योगे विचित्रः संकरो भवेत् ।

गुरुर्वचस्यर्जुनोऽयं कीर्तौ भीष्मः शरासने ॥ ७ ॥

एषामिति ॥ एषां संसृष्ट्यादीनां परस्परं योगे सामानाधिकरण्ये
सति विचित्रो विचित्रनामा नानाविधत्वात्संकरो भवेत् । उदाहर-
णम् । गुरुरिति । अत्रोद्देश्यालंकारस्य मालारूपकेण सह समप्राधा-
न्यसंकरः । तत्रापि श्लेषरूपकयोरङ्गाङ्गिभावसंकरः । एवमन्यत्रापि
सुधीभिरुदाहार्यम् ॥ ७ ॥

एषां दोषा गतार्थत्वादर्थदोषतया पुनः ।

नोक्ताः कुवलयानन्दे शब्दानां चाप्यलंक्रियाः ॥ ८ ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणरामजीभट्टात्मजा-
शाधरभट्टविरचितं तृतीयं परिशेषप्रकरणं

समाप्तम् ॥ ३ ॥

एषामिति ॥ एषामलंकाराणां दोषाः काव्यप्रकाशादाबुदाहृताः ।
पुनस्तु शब्दार्थे । अर्थदोषतया अर्थाश्रयत्वेनेत्यर्थः । गतार्थत्वात्
गतप्रयोजनत्वात् । अर्थदोषाणां हि काव्यनिरूपणे वक्तुमुचितत्वात्
अलंकारप्रकरणे तदभिधानापेक्षाभावादित्यर्थः । कुवलयानन्दे नोक्ताः ।
किंच । शब्दानामप्यलंक्रियाः यमकादयो नोक्ताः । तेषां केवलम-
ध्यमकाव्यविषयत्वादिति भावः । न चालंकारेषु बालानामिति प्रति-
ज्ञाभङ्गः शङ्क्यः । तत्रालंकारशब्दस्योपमादिषु लाक्षणिकत्वात् ॥ ८ ॥

आशाधरकवेर्वाचं वाचोयुक्तिविशारदाः ।

अनुगृह्णन्तु बालस्य काकली कस्य नो मुदे ॥ १ ॥

‘काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ च मधुराऽस्फुटे’ इति विश्वः ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणरामजीभट्टात्मजाशाधर-

भट्टकृतायां कुवलयानन्दकारिकाव्याख्यायां तृतीयं

परिशेषप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ शब्दालंकारप्रकरणम् ४

अथ शब्दालंकारा निरूपयन्ते ।

खड्गवन्धादयश्चित्रा गतप्रत्यागतादयः ।

पद्मवन्धादयश्चैव ज्ञेयाः श्लोका यथायथम् ॥ १ ॥

खड्गेति ॥ खड्गवन्धादयो गतप्रत्यागतादयः पद्मवन्धादयश्च श्लोकाः चित्राः चित्रालंकारा ज्ञेयाः । श्लोकचरणेषु क्रमव्युत्क्रमपाठाभ्यां गतप्रत्यागतः आदिशब्देन एकाक्षरद्वयक्षरादिश्च । यथा 'मानसा नवभा रासा माराभा वनमानसा ॥ याति चारुविभामाभा भाभाभाविर्मुचा तिया ॥ १ ॥ अत्र व्युत्क्रमपाठेन प्रथमचरणात् द्वितीयचरणं तृतीयचरणाच्चतुर्थचरणं इति गतप्रत्यागतेन चित्रालंकारः । श्लोकार्थस्तु नमतीत्येवंशीत्या नसा ईदृशी न भवतीत्यनसा अभिमानिनी नवभा नवदीप्तिः । मारेण कामेनाभातीति माराभा वनाय जलमाहर्तुं मानसं चित्तं यस्या इति वनमानसा । तथा चारुविभया उत्तमदीप्त्या मावहृक्ष्मीवत् भातीति चारुविभामाभा । भामा सत्यभामा तस्या भावोऽभिप्रायोऽस्यामस्तीति भामाभाविनी सा चासौ रुक् चेति तया । विशिष्टा विशेषणे चात्र तृतीया । अयं भावः । यस्यां रुचि सत्यभामाया अपि भावस्तिष्ठति समीचीदृशी रुक् स्यात् तादृश्या तया विशिष्टा ईदृशी या रासा सा अति अतिक्रम्य याति गच्छति ॥ १ ॥

अनुप्रासश्चतुर्विधः । स्फुटानुप्रासो लाटानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासः छेकानुप्रासश्चेति । तत्राद्यः ।

पादादिषु पदावृत्त्या स्फुटो वर्णविभेदतः ।

योगी भोगीव संयाति पश्य त्वमुभयच्युतम् ॥ २ ॥

पादादिष्विति ॥ पादस्यादौ मध्ये अन्ते वा वर्णस्य पदसंबन्धिनो हलः स्वरस्य वा विभेदेन मित्रत्वेन कृत्वा पदस्यावृत्त्या पुनः पुनर्निरूपणात् स्फुटानुप्रासालंकारः । उदाहरणम् । हे मित्र, अयं योगी गृहश्रमत्यागपूर्वं कृतयोगाभ्यासः पश्चाद्योगाच्च्युतो भोगीव भोगवान् गृहस्थ इव संयाति तमिममुभयलोकच्युतं त्वं पश्य । अत्र योगी भोगीति पूर्ववर्णविभेदेन पदावर्तनात्स्फुटानुप्रासः । यथा वा शिवस्तोत्रे 'जनः कश्चित्कामी तव चरणगामी

यदि तदा पदं ब्रह्मादीनामपि हरति दीनाहितमिव । महेश त्वद्ध्या-
यी यदि पुनरभायी तु पुरुषस्तदा किं निर्मायं नहि पदममायं भ-
जति सः ॥' अत्र प्रतिचरणमेव कामी गामी दीना दीना ध्यायी
मायी मायं मायं इति पूर्ववर्णविभेदेन पदावर्तनात् भवति स्फुटानु-
प्रासालंकारः । कचित्पदे पूर्ववर्णविभेदः कचिन्मध्यवर्णविभेदः क-
चिदन्यवर्णविभेदः अन्यत् सममिति बोध्यम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीयो लाटानुप्रासः—

लाटानुप्रासभूर्भिन्नाभिप्राया पुनरुक्तता ।

देवेशनेशवीक्षातो दुर्वासास्तोषमाप्तवान् ॥ ३ ॥

लाटेति ॥ यदा शब्देषु पुनरुक्तता भिन्नाभिप्राया अर्थभेदे नि-
यन्त्रिता भवति तदा लाटानुप्रासः लाटानुप्रासालंकारः । उदाहरणम् ।
देवेश इन्द्रः तस्य वेशः शोभा पाटवं तस्य वीक्षातः वीक्षणेन दुर्वा-
समो मुनेस्तोषप्राप्तिर्जाता । स्वकीयं हारं च ददाविति शेषः । अत्र
दैवेशपदे भिन्नाभिप्रायस्यार्थस्य पुनरुक्त्या लाटानुप्रासः । यथा सा-
धवचम्पूग्रन्थे—‘आलीभिर्नलिनीर्दलैः प्रतिदिशं दूरीकृतालिब्रजै-
र्मालाकारतया पुनःपुनरुपायातैः समासेविता । ईषद्विकृतकंधरं प्रक-
टितप्रेमोत्करं प्रेयसी किञ्चिच्चञ्चलचेलकाञ्चलचलन्नेत्राम्बुजं पश्य-
ति ॥’ अत्र चेलकाञ्चलचलदित्यत्र भिन्नाभिप्रायस्यार्थभेदे नियन्त्रि-
तस्य चलचलशब्दस्य पुनरुक्त्या भवति लाटानुप्रासालंकारः ॥ ३ ॥

अथ तृतीयो वृत्त्यनुप्रासः—

आवृत्तवर्णसंपूर्णं वृत्त्यनुप्रासवद्भवः ।

जगज्जगन्निवासश्चेत्पाता नाकि वनेऽवनम् ॥ ४ ॥

आवृत्तेति ॥ यत्र आवृत्तेन पुनःपुनः कथितेन वर्णेनाक्षरमा-
त्रेण संपूर्णं व्याप्तं वचो भवति तत्र वृत्त्यनुप्रासनामालंकारः । उदा-
हरणम् । जगन्निवासः हरिः पाता रक्षकश्चेत्तर्हि वने यद्वनं रक्षणं
तन्निमित्तं कदाचिदपि जगत् विश्वं अकि दुःखि न स्यात् । जगन्नि-
वास इत्यत्र विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ सागराम्बरादि-
वत् । ‘अकं पापे च दुःखे च’ इति विश्वः । अत्र जगज्जगदिति वने
वने इति चैकस्वरयोरेकह्रलोः पुनरावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासः । यथा वा
‘निःस्वेदाकुलनीलकुन्तललसत्कर्णान्तिपालीप्रियं किञ्चिन्नामितकन्ध-

राविगलितं वासः कराकर्षिणी । आयातं महिलाविलासनिपुणं प्रा-
णप्रियं कामिनी किंचिलङ्घितचेलकाञ्चलचलन्नेत्राञ्चलं पश्यति ॥'
अत्र लकारचकारयोरेकस्वरयोः भिन्नस्वरयोर्भिन्नहलोः कारेवर्णयोर-
प्यनेकश आवृत्तिसत्त्वाद्भवति वृत्त्यनुप्रासनामालंकारः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थश्लोकानुप्रासः—

सव्यञ्जनस्वरावृत्तौ छेकानुप्रास इष्यते ।

भव्ये गव्ये वाडवानां रुचिर्मण्डे व्यजायत ॥ ५ ॥

सव्यञ्जनेति ॥ सव्यञ्जनानां स्वराणामावृत्तौ सत्यां छेकानुप्रा-
सालंकारः । अयं भावः । यद्वलयुक्तौ योऽभिहितः तद्वलयुक्तस्य त-
स्यावृत्तिरिति । अत्र तु स्वरावृत्तिरावश्यकी व्यञ्जनावृत्तिरावश्य-
रभिन्ना । लाटानुप्रासे तु सकलस्वरव्यञ्जनानामावृत्तिः शब्दपुनरु-
क्ततयोक्तत्वादिति भेदः । उदाहरणम् । भव्ये सुन्दरे गव्ये गोसं-
न्धिनि मण्डे वस्तुनि तद्दर्शनादेव ब्राह्मणानां रुचिर्व्यजायत । पा-
र्थयज्ञे इति शेषः । अत्र भव्ये गव्ये इति सव्यञ्जनस्वरावृत्त्या छे-
कानुप्रासाख्योऽलंकारः । यथा हृदयकल्पलतायाम्—चञ्चलीलाश्म-
लीलाविधिविहितमहृद्योमयान्तराले धत्ते मत्तेभकुम्भस्वलनपरि-
लसन्मौक्तिकानीव भानि । सव्येऽसव्येऽथ हस्ते कलयति कलया
व्याजतः शीतभानोः काश्मीरीरश्मिरीत्या स्फुरति मृगमदाद्गामिनी
कामिनीव ॥' अत्र नीला लीला धत्ते मत्ते काश्मीरी रश्मिरीत्यादि-
पदेषु सव्यञ्जनस्वरावृत्तित्वाद्भवति छेकानुप्रासालंकारः ॥ ५ ॥

अथ यमकालंकारः—

सस्वरव्यञ्जनावृत्त्या स्तवकं यमकं भवेत् ।

देवं नारायणं वन्दे रमणीरमणीयकम् ॥ ६ ॥

सस्वरेति ॥ यदा सस्वराणां व्यञ्जनानामावृत्त्या कृत्वा स्त-
वकं वर्णसमूहो भवति तदा यमकालंकारः । अत्रायं भावः । यद्यत्स्व-
रयुक्तो यो यो हल्समुदायोऽभिहितस्तत्तत्स्वरयुक्तस्य भिन्नार्थस्य तत्त-
द्वल्समुदायस्यावृत्तिरिति । उदाहरणम् । रमणी रामा रमणीया यस्य तं
लक्ष्मीकान्तमित्यर्थः । समासान्तः कः । तथाभूतं नारायणं देवं श्रीहरिं
वन्दे स्तौमि । अत्र भिन्नार्थस्य रमणीयपदस्यावृत्त्या यमकालंकारः ।
यथाहृदयकल्पलतायाम्—‘पञ्चेषुपञ्चेषुभिराहताङ्गीसंगीतसंगीतप-

रम्पराङ्गी । पद्मेव पद्मा ललितस्वहस्ता वामाक्षि वामाक्षिपतीक्षणा-
न्तम् ॥' अत्र भिन्नार्थानां पञ्चेपुपञ्चेष्वित्यादिपदानां मध्ये प्रति-
चरणमेव सम्भारव्यञ्जनावृत्त्या वर्णसमूहत्वाद्भवति यमकालंकारः ।
अत्र बहुत्वभूचकं स्तवकमिति महिम्ना व्यक्षरप्रभृतिषु तादृगावृत्ति-
सत्त्वे यमकालंकारो व्यक्षरावृत्तिसत्त्वे च लाटानुप्रास इत्येवायं
भेदः ॥ ६ ॥

अथ पुनरुक्तप्रतीकाशो नामालंकारः—

पुनरुक्तप्रतीकाशं पुनरुक्तार्थसन्निभम् ।

केसरी कानने भाति वनेभातिविमर्दकः ।

भवान् सिंहासने भाति भाति सिंहासनेभवान् ॥ ७ ॥

पुनरिति ॥ वस्तुनः पुनरुक्तार्थकमिवापाततोऽवभासते यद्वा-
क्यं तत्पुनरुक्तप्रतीकाशो नामालंकारः । यथात्रैव केसरीति । अत्र
कानने भाति वने भाति इति शब्दयोः पुनरुक्तार्थकत्वमापाततोऽव-
भासते । वास्तवं तु नास्ति । तथा हि । कीदृशः केसरी । वनेभा-
तिविमर्दकः वनसंवन्धिनामिमानां हस्तिनामत्यन्तं विमर्दको मर्दन-
कर्तेति । एवं सिंहासने भाति भातिसिंहासने इति शब्दयोरपि पु-
नरुक्तार्थकत्वमापातत एवावभासते नतु वास्तवमस्ति । तथा हि ।
किंभूतो भवान् भातिसिंहासनेभवान् भान्ति ते भाः सिंहासनं सिं-
हकृतस्वकुम्भोपवेशनं तदतिक्रान्तं यैस्तेऽतिसिंहासनाः । भाश्च तेऽ-
तिसिंहासनाश्चेति कर्मधारयः । मिहैरपि ये हन्तुमाक्रमितुं वा न
शक्यन्ते एतादृशा इमा हस्तिनोऽस्य सन्तीति भातिसिंहासनेभवान्
इति पुनरुक्तार्थसन्निभसत्त्वादिह भवति पुनरुक्तप्रतीकाशमलंकारः ७

वीक्षणाय सदसद्विवेकिनां शिक्षणाय लघुबुद्धिशालिनाम् ।

लक्ष्मणैरिह विचिन्तनैर्मया लक्षिता स्वकृतपद्यपद्धतिः ॥ १ ॥

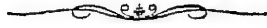
इति श्रीचिरंजीविभट्टाचार्यकृतकाव्यविलासे अलंकारमयी

द्वितीया भङ्गी संपूर्णा ॥

अथ कुवलयानन्दकारिकाणां

टिप्पणीस्थपद्यानां च कोशः ।

श्लोकः	पृष्ठं.	श्लोकः	पृष्ठं.
अ		अपीतक्षीवकादम्ब	विभा ४०
अकारणात्कार्यजन्म	कार्यो. ४२	अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्	अप्र. ३४
अकृशं कुचयोः कृशं.	उल्ले. १२	अब्जेन त्वन्मुखं तुल्यं श्लेषा. ३३	
अक्रमातिशयोक्तिः	अक्र. २१	अभिलषसि यदीन्दो	विष. ४६
अङ्गं केऽपि शशङ्किरे.	शुद्धाप. १३	अमन्दपुण्यसंदोह.	सहो २९
अङ्गाधिरूपितमृगः	अप्र ३४	अमरीकबरीभार.	मंग. १
अङ्गुल्या क. कपाट प्रहरति वक्रो. ८१		अरण्यरुदितं कृतं शव.	निद. २७
अचतुर्वेदनो ब्रह्मा.	रूपका. १०	अयं प्रमत्तमधुपः	भ्रान्ति. १२
अत्यन्तातिशयोक्ति.	अत्य. २२	अयं वारामेको	असंभ. ४४
अत्युक्तिरद्भुतातथ्य.	अत्यु. ८४	अयं हि धूर्जटिः साक्षात् रूप. ९	
अथ मुक्ताप्रवालादि.	९४	अर्धं दानववैरिणा.	पर्या. ३७
अथ श्रयति पुण्येन	एका. ५४	अलंकारः परिकरः	परि. ३१
अभरोऽयमग्नीराक्ष्या	काव्या. ६१	अलंकारेषु वालानां	प्रति. २
अधिकं पृथुलाधारात्	अधि. ४९	अल्पं तु सूक्ष्मादाधे.	अल्पा. ५०
अनन्तरत्नप्रभवस्य	विक. ६३	अविवेकि कुचद्वन्द्वं	विभा. ४२
अनयोरनवद्याङ्गि.	संबं. २०	अशक्तोऽयं तावत्तव	प्रत्य. ६१
अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च	विप. ४७	अश्विनी वसतु भूप.	मुद्रा. ७१
अनुरागवती सध्या.	विशे. ४३	अष्टौ प्रमाणालंकाराः	८७
अन्तर्विष्णोस्त्रिलोकी	सारा. ५५	असमालोच्य कोपस्ते	काकु. ८२
अन्यत्र करणीयस्य	असंग. ४५	असावुदयमाहूढः	श्लेषा. ३३
अन्यत्र तस्यापोपार्थः पर्यस्ता. १४		असंभवोऽर्थनिष्पत्तेः	असं. ४४
अन्याङ्गत्वे रसस्य स्यात् रस. ८७		अस्तं याते दिवानाधे.	तुल्य. २२
अन्यासु तावदुपमर्द	प्रस्तु. ३६	अस्य क्षोणिपते परा.	संभा. ६५
अन्येयं रूपसपत्तिः.	भेदका. २०	अहंप्रथमिकाभाजां	समु. ५९
अन्योन्यं नामयत्र स्या	अन्यो. ५०	अहमेव गुरु सुदारुणानां	प्रती. ८
अन्योपमेयलाभेन	प्रती. ७	अहो केनेदृशी बुद्धिः	वक्रो. ८१
अपरां बोधनं प्राहुः	निद. २८	अहो खलु भुजंगस्य	असंग. ४४
अपारिजातां वसुधां	असं. ४५	अहो विशालं भूपाल	अधि. ४९

१ अत्र मूलपद्यानां स्थूलाक्षरैरुदाहृतीनां सूक्ष्मैर्विन्यासपरिपाटी ज्ञेया ।

श्लोकः	पृष्ठं.
आ	
आकर्णय सरोजाक्षि.	प्रती. ८
आक्षेपः स्वयमुक्तस्य	आक्षे. ३८
आक्षेपोऽन्योविधौद्य.	आक्षे. ३९
आघ्रातं परिचुम्बितं	उल्ला. ६८
आत्मतुष्टिरलंकारो.	आत्म. ९३
आबद्धकृत्रिमसटा.	श्लेषा. ३३
आभासत्वे विरोधस्य	विरो. ३९
आभासस्याङ्गता यत्र	ऊर्ज. ८८
आरूढाक्षितिपालभाल	स्वभा. ८२
आविर्भूते शशिनि	विनो. ३०
आवृत्तवर्णसंपूर्ण	वृत्त्य. ९८
आह्लादकत्वं माधुर्यं.	ओजो. ३
इ	
इतः सरोजेषु मितेषु	उन्मी. ७६
इत्थं शतमलंकाराः	८६
इष्यमाणविरुद्धार्थ.	विवाद. ६७
उ	
उक्तिरर्थान्तरन्यासः	अर्था. ६२
उक्तिद्वयजस्तुतिर्नि.	व्याज. ३७
उच्चैर्गजैरटनमर्थय	समा. ४८
उत्कण्ठयति मेघानां.	आवृ. २५
उत्कण्ठितार्थसंसिद्धिः	प्रह. ६६
उत्तरोत्तरमुत्कर्षः	सारा. ५५
उत्थाप्योत्थापकत्वे	अङ्गा. ९४
उदयत्रेव सविता	निद. २८
उदात्तमृद्धिश्चरितं	उदा. ८३
उदिते कुमारसूर्ये.	कार्यो. ४२
उद्यानमास्तोद्भूता.	कार्यो. ४१
उन्नतं पदमवाप्य.	निद. २८
उन्मीलन्ति कदम्बानि	आवृ. २५
उपकारिमुखेन्दुस्य	असङ्ग. ४४
उपमानोपमेयत्वं	उप. ६

श्लोकः	पृष्ठं.
उपमा यत्र सादृश्य	उप. ३
ए	
एकवाचकानुप्रवेशे	वाच. ९५
एकस्मिन्यद्यनेकं वा	पर्या. ५६
एकस्य गुणदोषाभ्यां.	उल्ला. ६८
एकेन बहुधोल्लेखे	उल्ले. ११
एतेषां लक्षणं वक्ष्ये	८७
एषां दोषा गतार्थत्वात्	९६
एषां परस्परं योगे	विचि. ९६
ऐ	
ऐतिह्यं किंवदन्ती चेत्	ऐति. ९१
क	
कतिपयदिवसैः क्षयं.	संवा. २०
कपिरपि च कापिशायन.	अनु. ७५
कल्पनं चान्यथासिद्धा	अर्था. ९१
कवीन्द्राणामामनू	अत्यं. २२
कस्तूरिकामृगाणां	मंभा. ६४
कन्ते शौर्यमदो योद्धु	पर्या. ३७
काकः कृष्ण पिक कृष्ण.	गूढो. ७६
काठिन्यं कुचयोः सृष्टं	उल्ला. ६८
कामं नृपाः सन्ति सह.	दृष्टा. २७
कार्यात्कारणजन्मापि	विभा. ४३
कार्याजनिर्विशेषोक्तिः	विशे. ४३
कार्ये निमित्ते म्यामान्ये	अप्र. ३४
कार्योत्पत्तिस्तृतीया.	कार्यो. ४१
किञ्चिदाकृतसहितं	गूढो. ७६
किञ्चिदारम्भतोऽशक्य	विशे. ५१
किं पद्मस्य रुचि.	रूप. १०
किमसुभिर्गल्पितै.	रूप. १०
किञ्चिन्मिथ्यात्वसि.	मिथ्या. ६५
कृतं प्राज्यं राज्यं	विक. ५९
कैतवापहुतिर्व्यक्तौ	कैत. १५
कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः	काव्या. ६१

श्लोकः	पृष्ठं.
कौमुदीव तुहिनांशु.	समा. ४७
क्रमिकाप्रकृतार्थानां	रत्ना. ७२
क्रमिकैकगतानां तु	कार. ६०
क सूर्यप्रभवो वंशः	ललि. ६५

ख

खड्गबन्धादयश्चित्रा.	शब्दा. ९७
खमिव जलं जलमिव खं	उप. ६

ग

गनन गगनाकारं.	उप. ६
गजत्रातेति वृद्धाभिः	उल्ले. ११
गण्डाभोगे विहरति मदै	अत. ७४
गर्वमसभाव्यमिमं	प्रती. ७
गलितत्वमिवाह्लाद.	गुण. ३
गिरिर्महान्गिरेरब्धिः	सारा. ५५
गुणदोषौ बुधो गृह्णन्,	उप. ३
गुणवद्वस्तुसंसर्गात्	६३
गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य	तुल्य. २४
गुम्फः कारणमालास्या	कार. ५३
गूढोक्तिरन्योद्देश्यं चेत् गूढो.	७९
गूढीतमुक्तरीत्यार्थ.	एका. ५३
ग्रामेऽस्मिन्प्रस्तरप्राये	गूढो. ७७

च

चत्वारो रसवत्प्रेय.	८६
चन्द्रज्योत्स्नाविशद.	रूप. ९
चपलातिशयोक्तिस्तु	चप. २१
चातकत्रिचतुरः पय	प्रहर्ष. ६६
चित्रं तपति राजेन्द्र.	कार्यो. ४१
चूडामणि पदे धत्ते.	निद. २८
चेद्विम्बप्रतिविम्बत्वं	दृष्टां. २६

छ

छाया सश्रयते तलं	सहो. २९
छेकापह्नुतिरन्यस्य	छेका. १५
छेकोक्तिर्यत्र लोकोक्तेः	छेका. ८०

श्लोकः	पृष्ठं.
जटा नेयं वेणीकृत.	भ्रान्ता. १४
जाता लता हि शैले.	विभा. ४३
जीवनग्रहणे नम्रा.	संदे. १२

त

तच्चेत्किंचिद्विना रम्यं विनो.	३०
तडिद्वौरीन्दुतुल्यास्या उप.	४
तदभाग्यं धनस्यैव उल्ला.	६९
तद्वृणः स्वगुणत्यागात् तद्वृ.	७२
तदोजसस्तयशसः स्थितौ प्रती.	८
तद्भावशबलत्वं स्यात्. भाव.	८९
तद्विज्ञं नाम यत्र. लिङ्गा.	९३
तव प्रसादत्कुसुमा.	परि. ३१
तवामृतस्यन्दिनि.	प्रति. २६
तस्य च प्रवयसो	परिवृ. ५७
ताभ्यां तौ यदि न स्या. अव.	६९
तिलपुष्पात्समायाति	कार्यो. ४२
तीर्त्वा भूतेशमौलि.	परि. ११
तृणाच्छुतरस्तुल.	सास. ५५
त्रात काकोदरो येन	लेपा. ३२
त्रिविधं दीपकावृत्तौ आवृ.	२५
त्वं चेत्संचरसे वृषेण	अव. ७०
त्वत्खड्गखण्डित.	असंग. ४५
त्वदङ्गमार्दवे दृष्टे	तुल्य. २३
त्वय्यागते किमिति	रूप. १०

द

दवदहनादुत्पन्नो.	समा. ४८
दानार्थिनो मधुकरा यदि	उल्ला. ६८
दिधक्षन्मरुतः पुत्रं	विष. ४७
दिवमप्युपयाताना	विशे. ५१
दिव्यानामपि कृतविस्मयां. स्मृति.	१२
दीपकैकावलीयोगात् माला.	५४
दशा दग्धं मनसिज	व्याघा. ५२
दृष्ट्या केशवगोपराग.	विवृ. ७९

श्लोकः	पृष्ठं.
देवी वाचमुपासते.	दृष्टा. २६
देहि मत्कन्दुकं राधे	पर्या. ३७
दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा	अनु. ७०
दोःस्तम्भौ जानुपर्यन्त.	एका. ५४
द्वयोरन्यतरस्याभेदक	संदे. ९५
द्वयोरपि प्रधानत्वे	सम. ९५
द्वारं खड्गिभिरावृतं	पूर्व. ७३

ध

धूमस्तोमं तमःशङ्के वस्तूत्रे. १७

न

न चिरं मम तापाय.	आक्षे. ३९
न तज्जलं यत्र न चाह	एका. ५४
नन्वाश्रयस्थितिरियं	पर्या. ५६
न पद्मं मुखमेवेदं	भ्रान्ता. १५
नागरिक समधिको.	भ्रान्ता. १४
नागेन्द्र हस्तस्त्वचि.	तुल्य. २३
नाथ लवङ्गिनस्य	अप्र. ३५
नाथ मयूरो नृत्यति	वक्त्रो. ८१
नाथो मे विपाणि गतो	गूढो. ७९
नानार्थसंश्रयः श्लेषो	श्लेषा. ३२
नाम्बुर्जनं कमलरूप.	तुल्य. २२
निन्दाया निन्दया व्य.	व्याजः ३८
निद्राति स्नाति भुङ्क्ते	कारक. ६०
निपीय मदिरां दुरो.	विक. ५८
निरुक्तिर्योगतो नाम्ना.	निरु. ८४
निषेधाभासमाक्षेपं	आक्षे. ३९
नीतानामाकुलीभावं	श्लेषा. ३३

प

पदार्थवृत्तिमप्येके	व्यति. २८
पद्मे त्वन्नयने स्मरामि.	लेका. १५
परस्परतपःसंपत्	मंगला. १
पराङ्गभावयोर्योगे	भाव. ८९
परिणामः क्रियार्थश्चेत्	परि. ११

श्लोकः	पृष्ठं.
परिवृत्तिर्विनिमयो	परि. ५७
परिसंख्या निषिद्धैक.	परि. ५८
पर्यायेण द्वयोस्तच्चेत्	उप. ६
पर्यायोक्तं तदप्याहुः	पर्या. ३७
पर्यायोक्तं तु गम्यस्य.	पर्या. ३६
पर्यायो यदि पर्याये	पर्या. ५६
पलाशकुसुमभ्रान्त्या.	भ्रान्ति. १२

पादादिषु पदावृत्त्या.	अनु. ९७
पिनष्टीव तरङ्गायै .	वस्तू. १७
पिहितं परवृत्तान्त.	पिहि. ७८
पुनरुक्तप्रतीकाशं	पुन. १००
पुनःस्वगुणसंप्राप्ति.	पूर्व. ७३
पूरं विधुर्वेधयितुं पयो.	फलो. १८
पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च	पूर्व. ७४
पृथ्वाधेयाद्यदाधारा	अधि. ४९
प्रकृतार्थस्य शब्देन	श्रुत्य. ९३
प्रकृतार्थोपयोगित्वं.	आचा. ९३
प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य.	प्रति. ८४
प्रतीतिर्लिङ्गिनो लिङ्गा.	प्रती. ९०
प्रतीपमुपमानस्य	प्रती. ७
प्रतीपमुपमानस्य	प्रती. ८
प्रत्यक्षमिन्द्रियज्ञान.	प्रत्य. ९०
प्रत्यनीकं बलवतः	प्रत्य. ६१
प्रमाणत्वेन निर्दिष्टा	अलं. ९२
प्रश्नोत्तरान्तराभिन्न.	चित्रो. ७७
प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य	प्रस्तु. ३६
प्रस्तुते वर्णवाक्यार्थ.	ललि. ६५
प्राक्सिद्धस्वगुणोत्कर्षो	अनु. ७५
प्रौढोक्तिरुक्तार्थाहेतोः	प्रौढो. ६४

फ

फणीन्द्रस्ते गुणान्वक्तुं	परि. ३१
---------------------------	---------

ब

बहुभिर्बहुधोल्लेखात्	उल्ले. ११
----------------------	-----------

श्लोकः पृष्ठं.
बहूनां युगपद्भावः ससु.५९
बालेन्दुवक्राण्यपि. वस्तू. १७

भ

भजेम भवदन्तिकं अनु ७०
भवन्ति नरका. पापात् कारण ५३
भवित्री रम्भोरु त्रिदश. नक्तो. ८१
भावस्य चापराङ्गत्वे प्रयो. ८८
भाविकं भूतभावार्थं भावि. ८३
भिक्षार्थी क प्रयातः वक्रो. ८१
भेदकातिशयोक्तिस्तु भेद. २०
भेदवैशिष्ट्ययोः स्फूर्ता उन्मी. ७६
भ्रान्तापहृतिरन्य. भ्रान्ताप. १४

म

मणिः शाणोल्लीढः समर. वीप. २४
मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति अव. ६९
मधुव्रतौघः कुपितः प्रत्य. ६१
मधूनि पद्मे पिवति एका. ५३
मध्यः किं कुचयोः फलोत्प्रे. ९८
मन्थानसूमिवरशैल. हेत्वप. १३
मधि मुकुलितमाल. समा ३०
मय्येव जीर्णतां यातु. अनु. ७०
मलयमरुता प्राता याता छेको. ८०
मलिनयितुं खलवदनं विचि. ४९
मल्लिकामाल्यभारिण्य. मीलि. ७५
मीलितं यदि साद. मीलि. ७५
मुञ्चति मुञ्चति कोशं. अक्र. २१
मेघैर्मंदुरमम्बरं वन. प्रहर्ष. ६६
मोहं जगत्रयमुवा असंग. ४५

य

यत्तया मेलनं तत्र उप. ५
यत्तादुपायसिद्ध्यर्थात् प्रह. ६७
यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति. प्रती. ५
यथासंख्यं क्रमेणैव यथा. ५६

श्लोकः पृष्ठं.

यदयं रथसंशोभा. उल्ला. ६८
यद्यप्युक्तिगर्भत्वं साप. १९
यन्मध्यदेशादपि ते. अल्पा. ५०
यश्च निम्बं परशुना. तुल्य. २३
यस्मिन्विशेषसामान्य. विक. ६३
यामि न यामीति धवे. चप. २१
युक्तिः परातिसंज्ञानं युक्त्य. ८०
ये रसस्याङ्गिनो धर्माः उप. ३
योगोऽप्ययोगः संबन्धा. संबंधं २०
यो भीतो वसतो नाथ. निद. २७

र

रक्तौ तवाङ्गी मृदुलौ हेतूत्प्रे. १७
रत्नस्तम्भेषु संक्रान्त. सामा. ७५
रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तैः ऋद्धि. ८३
रत्याप्तप्रियलाञ्छने. रत्ना. ७२
रथस्थितानां परिवर्त. फलो. १८
रवितप्तो गजः पद्मान्. साप. १९
रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति विषाद. ६७
रात्रौ रवेर्दिवा चेन्दो. हेतू. १७
रिक्तेषु वारिकथया. कैतवा. १५
रूपकातिशयोक्तिः स्वरू. १९

ल

लाटानुप्रासभूर्भिन्ना लाटा. ९८
लुब्धो न विसृजत्यर्थं व्याघा. ५२
लेशः स्याद्दोषगुणयोः लेश. ७१
लोकप्रवादानुकृतिः लोको. ८०
लोकानन्दनचन्दनद्रुम. उल्ला. ६८
लोके कलङ्कमपहातु. विष. ४७
लोकं पश्यति यस्याङ्घ्रि. प्रस्तु. ३६

व

वक्रस्यन्दि खेदविन्दु पिहि. ७८
वक्रोक्तिः श्लेषकाकु. वक्रो. ८१
वदनेन निर्जितं तव आश्र. २५

श्लोकः	पृष्ठः
वदन्ति वर्ण्यवर्ण्यानां दीप.२४	
वदन्ती जारवृत्तान्तं. छेका. १६	
वर्ण्यनाशितरेषां वा. तुल्य.२२	
वर्ण्येनान्यस्योपमाया प्रती. ८	
वर्ण्योपमानधर्माणां उप. ४	
वर्णोपमेयलाभेन प्रती. ८	
वाक्ययोरेकसामान्ये प्रति. २६	
वाक्यार्थयोः सदृशयोः निद.२७	
वाञ्छितादधिकार्थस्य प्रह.६६	
वापी कापि स्फुरति गगने स्वरू. १९	
विचित्रं तत्प्रयत्नश्चेत् विचि.४९	
विधाय वैरं सामर्थे. अग्र ३४	
विधिरेव विशेषगर्हणीयो व्याज. ३८	
विनयैर्भाति विद्येयं. अन्यो. ५०	
विनाविष्टं च तत्सिद्धिः समा.४८	
विनोक्तिश्चेद्विनाकिञ्चित् वि.३०	
विभावना विनापि स्यात् वि.४०	
विभिन्नवर्णां गरुडाग्रजेन पूर्व. ७३	
वियोगे गौडनारीणा निद. २८	
विरुद्धं भिन्नदेशत्वं असंग.४४	
विरुद्धकार्यस्थोत्पत्ति वि.७६	
विरुद्धात्कार्यसंपत्तिः विभा.४२	
विरोधे तुल्यबलयोः विक्र. ५८	
विवस्वतानाधिपतेव. हेतू. १८	
विवृतोक्तिः श्रिष्टगुप्तं विवृ.७९	
विशेषः ख्यातमाधारं विशेष. ५१	
विशेषः सोपि यद्येकं विशेष. ५१	
विषमं वर्ण्यते यत्र विष. ४६	
विषय्यभेदताद्रूप्य. रूप. ९	
वीर त्वत्रिपुरमणी तद्गु. ७२	
वेधा द्वेधा भ्रमं चक्रे. रूप. ९	
व्यतिरेको विशेषश्चेत् व्यति.२९	
व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्याव्याजो ७८	
व्यावलात्कुचभार. समा. ३०	

श्लोकः	पृष्ठः
श	
शंभुर्विश्वमवत्यद्य रूप. १८	
शमयति जलधरधारा. आवृ. २५	
शरणं किं प्रपन्नानि सारा. ५५	
शिखरिणि कतु नाम. व्याज. ३८	
शुद्धापहुतिरन्यस्य शुद्धाप. १३	
शुक्लेन्धनाग्निवत्सच्छ. प्रसा. ३	
श्रुत्यादिवाक्यविन्या. शब्दा. ९९	
श्रुतिलिङ्गादयः शब्दाः संभा. ९८	

स	
स एव युक्तिपूर्वश्चेत् हेत्वप. १३	
संकेतकालमनसं सूक्ष्मा. ७८	
सगनानि मुगाक्षीणां तुल्य. २४	
संगतान्यगुणानङ्गी. अत. ७४	
संग्रामाङ्गणमागतेन माला. ५४	
संजातपत्रप्रकरान्वि. तुल्य. २२	
सन्त सचरितोदय. लेशा. ७१	
संवन्धातिशयोक्तिः स्यात् २०	
संभवः स्यादलंकारः संभ. ९२	
संभावना स्यादुत्प्रेक्षा संभा. १६	
संभावनं यदीत्यं स्यात् संभा. ६४	
समर्थनीयस्यार्थस्य काव्य. ६२	
समं स्याद्वर्तनं यत्र समा. ४७	
समाधिः कार्यसौकर्यं समा. ६०	
समाहितं तद्भावस्य समा. ८९	
समासोक्तिः परिस्फूर्तिः समा. ३०	
सव्यञ्जनस्वरानुत्तौ छेका. ९९	
संस्पृष्टिर्मिश्रितैतेपां संस्पृ. ९४	
सस्वरव्यञ्जनावृत्त्या यम. ९९	
सहोक्तिः सहभावश्चेत् सहो. २९	
सादृश्याद्वस्तुनो भान. उप. ९०	
साधु दूति पुनः साधु व्याज. ३८	
साध्वीयमपरा लक्ष्मीः रूप. १०	

श्लोकः	पृष्ठ.	श्लोकः	पृष्ठ.
साभिप्राये विशेष्ये तु परि.३१		स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्र.	विशे. ५१
सामान्यं यदि सादृश्या सामा.७०		स्यात्स्मृतिभ्रान्तिसं. स्मृति.१२	
सारा लोकेषु विद्वांस. सारा. ५५		स्याद्वाघातोऽन्यथा. व्याघा.५२	
सारूप्यमपि कार्यस्य समा.४८		स्वभावोक्तिः स्वभा. स्वभा.८२	
सिद्धस्यैव विधानं यत् विध्य.८५		ह	
सिद्धिः ख्यातेषु चेन्नाम सिद्धि. २४		हालाहलो नैव विषं. पर्यस्ता. १४	
सीत्कारं शिक्षयति. छेका १५		हिताहिते वृत्तितौल्यं तुल्य. २३	
सुधैव वसुधा सत्यं व्यति. २९		हेतुहेतुमतोरैक्यं हेत्व.८५	
सुवर्णपुष्पां पृथिवी दीप. २५		हेतूनामसमग्रत्वे कार्यो.४१	
सूक्ष्मं पराशयाभिज्ञे सूक्ष्मा.७७		हेतोर्हेतुमता सार्धं हेत्व.८५	
सूच्यार्थसूचनं मुद्रा मुद्रा.७१		हतमारमिवेन्दु. अप्र. ३५	
तौकर्येण निबद्धापि व्याघा.५२		हृदयान्नापयातोऽसि विशे. ५१	

संपूर्णाच्यं कुवलयानन्दकारिकाणां वर्णानुक्रमणिका ।

